

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: *«İctimai elmlər»*

FƏNN: *«Azərbaycan tarixi»*

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

**MÖVZU: №11 «AZƏRBAYCANDA KAPİTALİST MÜNASİBƏTLƏRİNİN
MEYDANA GƏLMƏSİ»**

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2013-cü il

BAKİ   2013

MÖVZU № 11. «AZƏRBAYCANDA KAPİTALİST MÜNASİBƏTLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ»

PLAN

GİRİŞ

- 1. Aqrar islahatın hazırlanması və həyata keçirilməsi. Burjua islahatları.**
- 2. Kənd təsərrüfatının kapitalistcəsinə inkişafı.**
- 3. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan sənayesinin inkişafı.**

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. IV cild.
4. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
5. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı,2005.
6. Nəbiyev T. Azərbaycanda aqrar münasibətlər. Bakı, 1970
7. Sumbatzadə Ə. XIX əsr Azərbaycan sənayesi. Bakı, 1964
8. Vəliyev T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati. Bakı, 1989
9. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку, 1990.
10. Бенкендорф А.М. О мерах к улучшению жилищ рабочих и служащих на Бакинских нефтяных промыслах. Баку, 1899.
11. Сеидзаде.Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в 30-е годы XIX - начале XX в. Баку, 1980.

GİRİŞ

XIX əsrin I yarısında Rusiyada kəndli islahatının keçirilməsindən xeyli vaxt ötməsinə baxmayaraq, çarizm Cənubi Qafqazda islahat keçirməyə tələsmirdi. Yerli feodallarla sıx ittifaqa girmiş çar hökuməti onları özündən narazı salmaq istəmirdi. Lakin Rusiyada kapitalizmin sürətli inkişafı ucqarlarda ciddi dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi.

Əvvəlcədən onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kəndli islahatını keçirmək tələbini irəli sürən ictimai təbəqələr zəif idi. İslahat ərəfəsində Rusiyadan fərqli olaraq biz Azərbaycanda elə bir ciddi kəndli üsyanı və ya narazılıqların şahidi olmuruq. Halbuki, kəndli islahatı ərəfəsində – 1859-1861-ci illərdə, Rusiyanı başdan-başa kəndli hərəkatı bürümüşdü və Rusiyada ilk inqilabi şərait yaranmışdı.

Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında mövcud olan sosial ziddiyyət o qədər də kəskin deyildi. Azərbaycanda kəndlilər nə torpağa, nə də feodalın şəxsiyyətinə təhkim olunmamışdılar. Azərbaycanda sahibkar kəndlilər torpağa və mülkədarlara təhkim olmayıb, sahibkar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri hesab edilirdilər. Bundan əlavə, hökumət Azərbaycanda kəndli islahatının həyata keçirilməsi üçün hələ şəraitin olmadığını bəhanə edir və bunun üçün hazırlıq tədbirlərinin görülməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Bütün bunlar hökumətə islahatı təxirə salmağa imkan verirdi. Lakin hökumət, gec də olsa ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda kəndli islahatını keçirməyə məcbur oldu.

Sual 1. Aqrar islahatın hazırlanması və həyata keçirilməsi. Burjua islahatları.

Rusiyada kəndli islahatının keçirilməsindən xeyli vaxt ötməsinə baxmayaraq, çarizm Cənubi Qafqazda islahat keçirməyə tələsmirdi. Yerli feodallarla sıx ittifaqa girmiş çar hökuməti onları özündən narazı salmaq istəmirdi. Lakin Rusiyada kapitalizmin sürətli inkişafı ucqarlarda ciddi dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi.

Əvvəlcədən onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kəndli islahatını keçirmək tələbini irəli sürən ictimai təbəqələr zəif idi. İslahat ərəfəsində Rusiyadan fərqli olaraq biz Azərbaycanda elə bir ciddi kəndli üsyanı və ya narazılıqların şahidi olmuruq. Halbuki, kəndli islahatı ərəfəsində – 1859-1861-ci illərdə, Rusiyanı başdan-başa kəndli hərəkatı bürümüşdü və Rusiyada ilk inqilabi şərait yaranmışdı.

Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında mövcud olan sosial ziddiyyət o qədər də kəskin deyildi. Azərbaycanda kəndlilər nə torpağa, nə də feodalın şəxsiyyətinə təhkim olunmamışdılar. Azərbaycanda sahibkar kəndlilər torpağa və mülkədarlara təhkim olmayıb, sahibkar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri hesab edilirdilər. Bundan əlavə, hökumət Azərbaycanda kəndli islahatının həyata keçirilməsi üçün hələ şəraitin olmadığını bəhanə edir və bunun üçün hazırlıq tədbirlərinin görülməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Bütün bunlar hökumətə islahatı təxirə salmağa imkan verirdi. Lakin hökumət, gec də olsa ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda kəndli islahatını keçirməyə məcbur oldu.

Bunun üçün bir sıra hazırlıq işləri görülməyə başladı. İslahatı keçirmək üçün ilk növbədə dövlət, sahibkar və kəndlilərin pay torpaqlarının sərhədləri dəqiq müəyyən edilməli idi. Bu məqsədlə Zaqafqaziya Mərz palatası təsis edildi və 1861-ci ilin 29 iyununda mərzləşdirmə işini həyata keçirmək üçün «Əsasnamə» təsdiq edildi. 1 yanvar 1862-ci ildən etibarən Zaqafqaziya mərz palatası fəaliyyətə başladı. Elə həmin ildə Cənubi Qafqaz Mərkəzi İslahat Komitəsi də yaradıldı. Lakin mərzləşdirmə işi çox ləng gedirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, mərzləşdirmə işinə bilavasitə başlanandan 25 il keçənədək, mərzləşdirilməli olan torpaqların cəmi 5%-i mübahisəsiz mərzləşdirilmişdi. Yerdə qalan torpaqlar mübahisəli torpaq fonduna daxil edilmişdi. İslahata hazırlıq sahəsində **ikinci mühüm addım** 1866-cı ildə bəy komissiyalarının yaradılması idi. Bəy komissiyaları Cənubi Qafqaz quberniyalarında ali müsəlman silkinin tərkibini müəyyən etməli idi. Ali müsəlman silkinin tərkibinin müəyyən edilməsi də çox böyük çətinliklərlə bağlı idi. Belə ki, bir sıra «yalançı bəylər» pulla şahidlər tutur, məmurlara rüşvət verərək özlərini ali müsəlman silkinin sıralarına saldırdılar. Ümumiyyətlə, bəy komissiyaları Bakıda 22 yanvar 1870-ci ildən 1880-ci ilədək, Şuşada 15 mart 1870-ci ildən 1876-cı ilədək, Tiflis və İrəvanda isə 1865-1867-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Bütövlükdə Azərbaycanda bəy komissiyaları tərəfindən 1.188 nəsil əsl-nəcəbətli bəy nəslə kimi tanındı, təxminən bir o qədər, yəni 1.048 nəslə bəy titulu verməkdən imtina edildi. Bundan əlavə Şirvan, Taliş və Bakının 3 keçmiş xan nəslə təsdiq edildi. Lakin Azərbaycanın ali müsəlman silkinə daxil olan bəylər rus zadəganları ilə bərabər hüquqda tutulurdular, onlar yerli və ali hakimiyyət orqanlarında təmsil olunurdular.

Nəhayət, müəyyən hazırlıqlardan sonra 1870-cı ilin may ayının 14-də, Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən də Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında əsasnamə» qəbul olundu. «Əsasnamə»nin adından göründüyü kimi islahat Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinə şamil edilirdi ki, onlar da ümumi kəndli kütləsinin 1/5 hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də, bu islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində köklü dəyişikliyə səbəb ola bilməzdi. İslahatda kəndliləri maraqlandıran üç məsələyə, - torpaq, şəxsi azadlıq, vergi və mükəlləfiyyət məsələsinə toxunulurdu. «Əsasnamə»yə görə qanun verilənə qədər kəndlilin istifadəsində olan həyətyanı torpaq sahələri, meyvə, tut, üzüm bağları, onun daimi istifadəsində olan əkin və b. sahələr onun pay torpağı hesab edilirdi. Kəndli öz pay torpaqlarını hissə-hissə və ya bütöv şəkildə, sahibkarlarla qarşılıqlı razılığa görə satın ala bilərdi. Ancaq bu zaman hər bir ev 15 desyatindən çox torpaq satın ala bilməzdi. Kəndli öz pay torpaqlarını hansı şəkildə olursa olsun, satın alarkən, dövlət tərəfindən ona heç bir yardım göstərilmirdi. Mövcud «Əsasnamə» elan ediləndən 2 ay sonra nizamlanma qaydalarının hazırlanmasına başlanılmalı idi. Nizamlanma qaydaları hər bir malikanə üçün əsasnamə elan edildikdən 2 il keçənədək hazırlanır və həyata keçirilirdi. Nizamlanma qaydalarını hazırlamağa başlamazdan ən azı 15 gün qabaq, həm sahibkara, həm də kəndliyə çağırış vərəqi göndərilməli idi. Onlar nizamlama qaydalarının hazırlanmasında iştirak etməli idilər.

İslahata görə sahibkar kəndlilərinə 1870-ci il islahatına qədər istifadə etdikləri torpaq sahələrindən daimi istifadə etmək hüququ verilirdi ki, bu da sahibkar kəndlilərinə torpaqdan istifadədə sabitlik yaradırdı. Belə ki, hər bir şəxs özünün istifadə etdiyi torpaq payını nəslinin davamçısına verirdi və sahibkarın onu geri almaq hüququ yox idi. Sahibkar kəndlilərinə öz pay torpaqlarını satın almaq hüququ verilsə də, bu məcburi deyildi.

Maraqlıdır ki, «Əsasnamə»də satın alınmalı torpağın dəqiq miqdarı göstərilmirdi. Halbuki, bu vaxta qədər, demək olar ki, bütün tarixi ədəbiyyatda bu sahədə yanlış fikir hökm sürür. Əsasnamədə qeyd edilirdi ki, 1870-cı il 14 may qanunu verilənədək kəndlilin istifadəsində olan torpaqlar onların daimi istifadəsinə verilir. Beş desyatınlik norma Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında son hədd kimi götürülmüş və ümumiyyətlə orada hər quberniya üçün yuxarı və aşağı norma müəyyən edilmişdi. 1870-ci il Əsasnaməsi ilə hökumət 5 desyatınlik normanı mübahisəli məsələlər üçün və həm də sahibkarlara artıq torpaq sahələrini kəsmək hüququ vermək üçün ortaya atmışdı. Belə ki, kənd icmasında pay torpağı hər bir kişi üçün 5 desyatindən çox olardısı və mülkədarlara əkinə yararlı torpaqların 1/3 hissəsindən azı qalardısı, sahibkara əvvəlcədən malik olduğu torpağın artıq hissəsini kəşib götürmək hüququ verilirdi.

Torpaqların satın alınması üçün onun qiymətinin müəyyənləşdirilməsi vacib idi. Əgər torpaq mülkədar və kəndli arasında razılıq əsasında satın alındısa, onda torpağın qiymətini onlar özləri müəyyən edirdilər. Əgər, kəndli torpağı öz tələbi ilə satın almaq istəyirdisə, onda dövlət orqanları torpağın satın alma qiymətini müəyyən etməli idi. Bu sahədə iki dəfə müəyyən təşəbbüs göstərilmişdi:

1) 1872-1876-cı illərdə torpağın 1 desyatinin məhsuldarlığından asılı olaraq Bakı quberniyasında 18 manat 19 qəpikdən 30 manat 15 qəpiyədək,

Yelizavetpol quberniyasında isə 25 manatdan 202 manata qədər, Naxçıvan qəzasında isə 20 manat 66 qəpikdən 54 manat 56 qəpiyədək. Hətta rəsmi hökumət dairələri də həmin qiymətlərin mövcud vəziyyətə uyğun olmadığını etiraf edirdilər. Məhz bu səbəbdən də Qafqaz canişini həmin qiymətləri təsdiq etməkdən imtina etmişdi.

İkinci dəfə torpağın 1 desyatınınin qiymətinin müəyyənləşdirilməsi üçün 1876-1883-cü illərdə cəhd göstərildi. Bu dəfə torpağın 1 desyatının qiyməti onun keyfiyyətindən asılı olaraq Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında hər desyatın torpağa 12 manat 50 qəpikdən 45 manata, Naxçıvan qəzasında 17 manat 50 qəpikdən 53 manata qədər müəyyən edilmişdi. Ancaq, həmin qiymətlər də mövcud vəziyyətə uyğun deyildi. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Bakı quberniyasında torpağın 1 desyatının qiyməti, akad. Ə.S.Sumbatzadənin hesablamalarına görə Minsk quberniyasından 25, Astraxandan 20, Orenburq, Moqilyov, Perm, Tavriyadan 10, bütövlükdə Rusiyadan 7,7 dəfə baha idi. Yelizavetpol quberniyasında isə torpağın hər desyatının qiyməti Astraxandan 60, Orenburq, Samara, Moqilyovdan 40, Perm, Minskdən 30, Kiyev, Riyazan, Moskvadan 10, bütövlükdə Rusiyadan 17 dəfə baha idi. Bu onu göstərir ki, hökumət Cənubi Qafqazda islahatın həyata keçirilməsində maraqlı deyildi. O, həm qiymətlərin müəyyən edilməsini yubadır, həm də «vıkup» - «ödənc» əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün heç bir yardım göstərmirdi. Halbuki, Rusiyada kəndli bankları vasitəsilə torpaqların satın alınmasına borc pul ayrılmışdı və kəndlilər islahatdan dərhal sonra öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilirdilər. Məhz bu səbəbdən də Rusiyada torpaqların satın alınması məcburi idi. 1870-cı il kəndli islahatı xırda kəndli torpaq sahibliyini yaratmaq əvəzinə, kəndlilərin torpaqdan istifadəsini qanuniləşdirdi. Azərbaycanın sahibkar kəndində çoxlu miqdarda xırda kəndli torpaq sahibliyinin yaradılması iri torpaq sahiblərinin mənafeyinə zidd idi. Qafqaz və Mərkəzi Hökumət tərəfindən uzun müddət torpaqların satınalma qiymətlərinin dəqiq müəyyən edilməməsi və bu işə dövlət yardımının göstərilməməsinin səbəbi bununla aydın olur.

Bu vaxta qədər tarixi ədəbiyyatda 1912-ci ilə qədər, yəni torpaqların məcburi satın alınması haqqında qanun verilənə qədər «satın alma» əməliyyatının keçirilmədiyini göstərirdi. Məsələn, Azərbaycan tarixinin kapitalizm dövrünün ən böyük araşdırıcısı olan Ə.S.Sumbatzadə yazırdı ki, 1885-ci ilədək Azərbaycanda kəndlilərin nə tək, nə də icmalqla pay torpağını satın alması faktına rast gəlmirik. Yalnız, 1885-ci ildə Bakı quberniyasında 11,5 min kəndli təsərrüfatından yalnız 10 təsərrüfat ikitərəfli razılıq əsasında öz pay torpağını satın ala bilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət bundan da pis idi. Belə ki, yalnız 1902-ci ildə Şuşa və Yelizavetpol qəzalarında iki malikanədə və bir neçə başqa kəndli təsərrüfatında pay torpağını satın almağa təşəbbüs göstərilmişdi. Lakin, satınalma qiymətlərinin yüksək olması səbəbindən onlar da pay torpaqları ala bilmədilər. XX əsrin 80-ci illərində Y. Ələsgərovun apardığı tədqiqatlara görə, 1870-ci ildən 1912-ci ilədək Azərbaycanın 40 sahibkar kəndində müxtəlif növdən olan 2000 desyatın torpaq sahəsi satın alınmış və bunun müqabilində sahibkarlara 120 min manat pul ödənilmişdi.

Satınalma əməliyyatı müvəffəqiyyət qazanmasa da, sahibkar kəndliləri faktiki olaraq öz pay torpaqlarının sahiblərinə çevrildilər və mülkədar heç bir vəchlə onu bu torpaqdan çıxara bilməzdi. Bu nöqtəyi-nəzərdən 1870-cı il islahatından sonra torpaqdan istifadədə sabitlik yarandı ki, bu da burjua xarakteri

daşıyırdı. Belə ki, indi kəndli hər desyatin torpağa görə natural vergi olan 1/10 və ya 30 qəpik pul ödədikdən sonra, istifadəsində olan pay torpaqlarından götürdüyü məhsulun yerdə qalan hissəsindən azad şəkildə istifadə edə bilərdi. Bu, 1870-ci il islahatından sonra sahibkar kəndlərində aqrar münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən biridir. 1870-ci il islahatının tərtibçiləri mülkədarları narazı salmamağa çalışırdılar. İslahatın mətnində (§2) bir tərəfdən qeyd olunurdu ki, sahibkar kəndlilərə məskun olduqları torpaqlardan daimi istifadə etmək hüququ verilirdi. Digər tərəfdən isə, «sahibkar kəndlilərin istifadə etdikləri» torpaqların torpaq sahibinin ixtiyarında qaldığı qeyd olunurdu. Buna görə də sahibkar kəndliləri 1912-ci il islahatına qədər öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilmədilər. Onlar uzun müddət «müvəqqəti mükəlləfiyyətli» kəndli kateqoriyasına daxil edildilər. Beləliklə, 1870-ci il kəndli islahatı sahibkar kəndlərində torpaq məsələsini həll etmədi. Yenə də bəy və mülkədarların ixtiyarında külli miqdarda torpaq qaldı. İslahatdan sonra, Bakı quberniyasında 11,4 min kəndli təsərrüfatının ixtiyarında 110,3 min desyatin, mülkədarların ixtiyarında isə 246,9 min desyatin və ya 2 dəfə çox torpaq qalmışdı. Yelizavetpol quberniyasında isə 47,5 min kəndli təsərrüfatının istifadəsində 124,3 min desyatin, mülkədarların ixtiyarında isə 4 dəfə çox və ya 440,7 min desyatin torpaq sahəsi qalmışdı. Bu rəqəmlər Azərbaycanın sahibkar kəndində torpaq məsələsinin nə vəziyyətdə olduğunu əyani şəkildə göstərir. İslahatın toxunduğu digər mühüm məsələ vergi və mükəlləfiyyətlər idi. 1870-ci il islahatına görə biyar hər desyatin pay torpağına görə 30 qəpik pulla əvəz edilirdi. Bu xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Mülkədarın təsərrüfatında işləmək üçün hər 10 ailədən 1 nəfər kəndli, hər ailədən 18 gün mülkədarın təsərrüfatında işləmək üçün ildə 1 nəfər ayırması da ləğv edildi ki, bu da kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərirdi. Bununla belə, məhsulun 1/10–nin bəyin hüzuruna aparılması saxlanılırdı. Bundan əlavə, islahatda meşələrdən istifadə əvəzinə vergi ödənilməsi də nəzərdə tutulurdu.

İslahatda geniş yer tutan məsələlərdən biri də şəxsi asılılığın ləğv edilməsidir. Bu Əsasnamə ilə Azərbaycanın sahibkar kəndliləri şəxsən azad elan edilirdilər. İslahat hakim zümrəyə qeyri-iqtisadi asılılıq imkanı verən qayda və qanunları ləğv etdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bilməyib, mülkədardan iqtisadi cəhətdən asılı qalsalar da, bu şəxsi asılılıq deyildi və islahatın bu xüsusiyyətləri sahibkar kəndlərində feodal-asılı münasibətlərə zərbə vurdu. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən də 1870-ci il kəndli əsasnaməsi kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynadı. Lakin, islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində əsaslı dəyişikliklər yarada bilmədi. Çünki sahibkar kəndliləri həmin dövrdə Azərbaycan kəndlilərinin yalnız 1/5 hissəsini təşkil edirdilər.

Məhkəmə və şəhər islahatları. İnzibati dəyişikliklər. 1864-cü il məhkəmə islahatının 1868-ci ildə Azərbaycanda tətbiqi. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiya imperiyasında həyata keçirilən burjua islahatlarından biri də məhkəmə islahatı idi. 20 noyabr 1864-cü il məhkəmə islahatı burjua xarakteri daşıyırdı, çünki bu islahat köhnə silkli məhkəmənin bütün silkələr üçün eyni olan ümumi məhkəmə ilə əvəz edilməsini nəzərdə tuturdu. İndi məhkəmə iclasları açıq keçirilirdi, yəni məhkəmə iclaslarını, məhkəmə prosesini izləmək istəyənlər məhkəmə zalına buraxılırdılar. Məhkəmə prosesi haqda mətbuat səhifələrində istənilən məlumat, hesabat çap edilə bilirdi. Vəkillər institutu təsis olunur,

Andlılar institutu yaradılırdı. Lakin məhkəmə islahatı Azərbaycanda həm bir qədər gec, həm də məhdud şəkildə həyata keçirilirdi. 20 noyabr 1864-cü il məhkəmə islahatının Azərbaycanda gec və həm də məhdud şəkildə həyata keçirilməsinin səbəbini Rusiya rəsmi dairələri yerli əhalinin, - azərbaycanlıların «kifayət qədər» inkişaf etməməsi, onlarda ictimai şüurun geriliyi ilə izah edirdilər. Bu, əlbəttə, tamamilə səhv fikir idi.

Azərbaycanda Rusiyadan fərqli olaraq məhkəmə islahatı 22 noyabr 1866-cı il Nizamnaməsi əsasında həyata keçirilirdi. Bu Nizamnaməyə uyğun olaraq Azərbaycanda məhkəmə iclasçıları institutu yaradılırdı. Məhkəmə hakimləri seçki yolu ilə seçilmirdilər, onlar Qafqaz canişinin təqdimatı əsasında təyin edilirdilər. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə hakimi vəzifəsinə azərbaycanlılar təyin edilmirdi, azərbaycanlı yalnız «hakimin yoldaşı» - hakimin müavini vəzifəsini tuta bilirdi. Məhkəmə rus dilində aparılırdı və odur ki, məhkəmə iclaslarında tərcüməçi iştirak edirdi. Məhkəmələrin rus dilində aparılması sözsüz ki, yerli Azərbaycan əhalisinə qarşı aparılan müstəmləkə siyasətinin ən qabarıq formalarından biri idi. Beləliklə, yeni məhkəmə islahatı ruslaşdırma siyasətində atılan növbəti bir addım idi. «20 noyabr 1864-cü il məhkəmə Nizamnaməsinin Zaqafqaziya ölkəsində tətbiqi haqqında» 9 dekabr 1867-ci il Qanununa uyğun olaraq 19 fevral 1868-ci ildə Azərbaycanda yerli məhkəmə müəssisələri açılır. 19 fevral 1868-ci ildə Bakı dairə Məhkəməsi və Bakı barışıq şöbəsi (məhkəməsi) fəaliyyətə başlayır.

Bakı dairə məhkəməsi quberniyada ən ali məhkəmə instansiyası idi və o Tiflis məhkəmə palatasına tabe idi. Dairə məhkəməsi Barışıq məhkəməsindən bir pillə yuxarı məhkəmə orqanı idi. Azərbaycanda zemstvo orqanları yaradılmadığından barışıq hakimləri seçilmir və Qafqaz canişini tərəfindən təyin edilirdi. Barışıq məhkəmələri mülki işlərə, şəxsi ədavətə, xırda cinayət işlərinə baxırdılar. Barışıq hakimi bütün məsələləri təkbaşına həll edirdi. 1878-ci ildə siyasi xarakterli işlərin bir qismi hərbi məhkəmələrin sərəncamına verilir.

16 iyun 1870-ci il şəhər islahatının 1878-ci ildə Şimali Azərbaycanda tətbiqi. 16 iyun 1870-ci ildə şəhər idarə orqanlarının təşkili haqqında «Şəhər Əsasnaməsi» verildi «Şəhər Əsasnaməsi», ilk növbədə yalnız Rusiya imperiyasının Avropa hissəsindəki quberniyalarda, Sibirdə və Bessarabiyada tətbiq edildi. İmperiyanın digər bölgələrində islahatın keçirilməsi Daxili İşlər Nazirliyinin «yerli vəziyyəti nəzərə almaq» şərtlərində verəcəyi qərarla müəyyənləşməli idi. XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda şəhər statusuna malik olan 10 şəhər vardı. Azərbaycan şəhərlərində ictimai idarə sistemi mövcud deyildi və şəhər təsərrüfatı polisın ixtiyarında idi. 16 iyun 1870-ci il şəhər islahatı burjua xarakterli islahat idi və islahat şəhərlərin idarə olunmasına ictimai qüvvələrin cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu. İslahatın keçirilməsinin səbəblərindən biri şəhərlərin iqtisadi həyatında artıq həlledici rol oynayan sənayeçilərin, sahibkarların ölkənin, şəhərlərin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmək niyyəti ilə bağlı idi.

Odur ki, hökumət yeni formalaşan burjua cəmiyyətinin təbiətinə uyğun olaraq şəhər əhalisinin bütün təbəqələrinin iştirakını təmin edən islahat keçirir. Şəhər islahatının əsas mahiyyəti şəhər əhalisinin və ictimai təşkilatların şəhərin həyatının müxtəlif sahələrində fəal iştirakını təmin etməkdən ibarət idi. 16 iyun 1870-ci il şəhər Əsasnaməsinə görə, şəhər Dumasına seçkilərdə yalnız kişilər

iştirak edə bilərdilər, qadınlar səs vermək hüququndan məhrum olduqları üçün seçkidə iştirak etmirdilər.

Səsvermə hüququna 25 yaşına çatan və şəhər rüsumunu ödəyən və müəyyən əmlak senzinə malik olan kişilər malik idilər. Bundan başqa, şəhər vergisi ödəyən cəmiyyətlər, yoldaşlıqlar, müəssisələr də seçki hüququna malik idilər. Şəhər rüsumunu ödəyənlərə daşınmaz əmlak sahibləri, ticarət və sənaye müəssisələri sahibləri, tacir, sənətkar və arşınmalçı şəhadətnamələri olan şəxslər aid edilirdi. Şəhər Əsasnaməsinə görə seçicilər ödədikləri şəhər vergisinin həcminə uyğun olaraq 3 senz qrupuna bölünürdülər və hər bir qrup şəhər Dumasına seçiləcək deputatların –qlasniların 1/3-ni seçməli idi. Şəhər Dumasına cəmisi 79 qlasni seçilməli idi.

Azərbaycanda 1870-ci il Əsasnaməsi verildiyi ildə tətbiq edilmədi. Rusiya dövləti Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda islahatı gec keçirdi. İslahat haqqında sərəncam elan edildikdən sonra Qafqaz canişini Bakı və Yelizavetpol qubernatoru islahatın onların rəhbərlik etdikləri quberniya şəhərlərində həyata keçirilməsi haqda öz mülahizələrini bildirmək göstərişi verir. Bakı qubernatoru Kolyubyakin sorğuya cavabında Bakı quberniyası şəhərlərində islahatın mümkün qədər gec tətbiq edilməsini lazım bildiyini söyləyir. Qubernator bunun səbəbini belə şərh edirdi: 1) yerli əhalidə guya «özünü idarə vərdişləri» olmamışdır, odur ki, Şəhər Əsasnaməsi onlar üçün qeyri-məqbuldur; 2) guya yerli əhali-tuzəmlər daxili Rusiya quberniyalarının çatdığı inkişaf haqqında heç bir təsəvvürə malik deyilməmişlər, guya əhalinin ərzaqla təminatı, sağlamlığının qorunması, kredit müəssisələrinin təşkili, xeyriyyə cəmiyyətləri və xəstəxanaların və həmçinin teatr, kitabxanaların təşkili barədə onların heç bir təsəvvürü yoxdur; 3) guya şəhər əhalisi üçün islahatın keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranacaq əlavə xərcləri ödəmək çətinlik törədir. Bakı qubernatoru Kolyubyakin şəhərlərin əvvəllərdə olduğu kimi polislər tərəfindən idarə edilməsinin saxlanılmasını təklif edirdi, polis idarəsi nəzdində məsləhətçi bir orqan kimi şəhər Dumasının yaradılması ona görə daha məsləhətli olardı. Özü də, məhdud çərçivədə həyata keçirilməli olan bu islahat yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilməli idi. Bakı quberniyası şəhərlərindən ancaq Bakı şəhərində Şəhər Əsasnaməsinin məhdud, dar çərçivədə həyata keçirilməsinin zəruriliyini qubernator Qafqaz canişininin sorğusuna cavabında bildirmişdi.

Yelizavetpol qubernatoru da «yerli əhalinin geriliyi və inkişafdan son dərəcədə geri qalmasına» istinad edərək Şəhər Əsasnaməsinin quberniyada tətbiq edilməsinin «qəti əleyhinə olduğunu» sorğuya cavabında bildirmişdi və mövcud qaydanın-yəni şəhər təsərrüfatının polis idarəsi vasitəsilə idarə olunmasının saxlanılmasını lazım saymışdı. Yelizavetpol qubernatoru bunu həmçinin «əhalinin azsaylılığı» və şəhər rüsumlarının ağırlığı ilə izah edirdi.

Beləliklə, Cənubi Qafqazın rəsmi dairələri ölkənin idarə edilməsində hərbi-polis metodlarının saxlanılmasında israrlı olduqlarını bir daha sübut edirdilər.

16 iyun 1870-ci il Şəhər Əsasnaməsinin Cənubi Qafqazda tətbiqi məsələsi 1874-cü il oktyabrın 28-də Dövlət Şurasında müzakirə edilir və islahatın tətbiqi canişinə həvalə edilir və onun üzərinə qoyulur. 1870-ci il Şəhər Əsasnaməsi 1878-ci ildə yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilir, özü də ancaq şəhərin sərhədləri və şəhərə ayrılan «örüş» yerləri çərçivəsində. Bakı şəhərinin zavod-mədən zonası şəhər ərazisinə daxil edilmirdi, odur ki, islahat oraya tətbiq

edilmirdi. Bakı şəhər dumasına seçkilər 6-9 dekabr 1877-ci ildə keçirilir, şəhər əhalisi şəhər vergisini ödəmə miqdarına uyğun olaraq 3 qrupa bölünmüşdü:

✓ **I qrup - 10 seçici, onlardan 4-ü qeyri-xristian.**

✓ **II qrup - 155 seçici, onlardan 73-ü qeyri-xristian**

✓ **III qrup - 3,324 seçici, onlardan 2,234-ü qeyri-xristian**

Hər bir qrupa 24 qlasnı seçilməli idi. Rusiya imperiyası yerli azərbaycanlılara münasibətdə qeyri-bərabərlik prinsipini əsas götürür, yerli Azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnıların-deputatların sayı xristian qlasnılardan çox ola bilməzdi.

Beləliklə, yerli Azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnılar sayca xristian əhalisindən seçilən qlasnılardan az idilər. Şəhər Əsasnaməsinə uyğun olaraq şəhərin ictimai orqanları təsis edildi: 1) Şəhər Duması; 2) Şəhər Upravası. Şəhər dumasının İcraedici orqanı Şəhər Upravası və şəhər Qlavası idi. Şəhər Qlavası həm Dumanın, həm də Upravanın sədri idi. Dumanın seçdiyi Qlavanı Daxili İşlər Nazirliyi təsdiq edirdi. Sözsüz ki, Qlava yalnız rus olmalı idi.

Bakı şəhər Duması 8 yanvar 1878-ci ildə açılır. Azərbaycanlılardan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, H.Hacinski, H.Zərdabi, K.Mahmudbəyov, Ə.Topçubaşov ilk Bakı şəhər Dumasına qlasnı seçilmişdilər. Şəhər Dumasının səlahiyyət dairəsinə aşağıdakı sahələr daxil idi:

a) şəhər təsərrüfatı

b) yerli ticarət və sənayeni himayə

c) səhiyyə

ç) xalq təhsili

d) yanğınla mübarizə.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhər Dumasında işlər rus dilində aparılırdı. H. Zərdabı məsələnin bu cəhətinə toxunaraq yazırdı ki, «şəhər divanxanalarında danışmaq və yazı-pozu rus dilində olacaq» və odur ki, o, rus dilini bilən şəxslərin seçilməsini məsləhət bilirdi.

Sual 2. Kənd təsərrüfatının kapitalistcəsinə inkişafı.

Kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətləri sənayeyə nisbətən gec inkişaf edirdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində iqtisadi irəliləyiş Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində, istər kənd təsərrüfatında, istərsə də sənayedə özünü göstərirdi. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 50-60-cı illərdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi idi. Odur ki, ölkənin iqtisadi durumu Rusiyanın yeritdiyi iqtisadi və sosial siyasətdən çox asılı idi. Tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir hökmrandır ki, Rusiyanın Qafqazı «iqtisadi fəthi» siyasi fəthindən sonra başlanıb, «iqtisadi fəth» məhz bu dövrə düşür. Rusiyanın bu «iqtisadi fəthi» Azərbaycanda mədəniyyət, ipəkçilik, neft emalı kimi sənaye sahələrinin inkişafına böyük təkan vermiş oldu.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında da əvvəlki illərə nisbətən sözsüz ki, məhsul istehsalı artırdı. Bu, ilk növbədə yeni əkin sahələrinin yaradılması, meşə sahələrinin və otlaqların əkin üçün istifadə olunması, yeni, yüksək məhsuldar sortların istifadəsi, aqrotexniki tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı idi. Bu dövrdə Rusiya bazarında Azərbaycandan aparılan kənd təsərrüfat məhsullarına- ipək, düyü, yun, quru meyvə və s. böyük ehtiyac vardı ki,

bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə artımının əsas səbəblərindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanda əvvəllər olmayan istehsal sahələri də yaranır ki, bunlardan biri də məsələn, qarğıdalı istehsalı idi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində kənd təsərrüfatında aparıcı rol əvvəllərdə olduğu kimi taxılçılığa məxsus idi. Öz bol taxılı ilə fərqlənən Qarabağ, Şirvan və Qubada çoxlu taxıl toplanırdı. Kəndlilərin istehsal etdikləri məhsulun xeyli hissəsi ölkənin daxili bazarlarına satışa göndərilirdi. Azərbaycanda yetişdirilən yüksək keyfiyyətli taxıl məhsulları ümumdünya sərgisinə belə göndərilirdi və mükafata layiq görülürdü. Çəltikçilik Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat sahəsi idi. Çəltik Talış, Qarabağ, Quba, Şirvan, Zaqatala və b. yerlərdə becərilirdi. Çəltik daha çox əmtəəlik məhsul idi. 1852-ci ildə Naxçıvanda Hindistandan gətirilmiş çəltik növü becərilirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində üzümçülük kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi sahələrdən biri idi. Bu dövrdə, Azərbaycanda şərabçılıq geniş inkişaf edirdi, çünki Rusiya bazarında şərabə böyük ehtiyac vardı.

50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda ipək istehsalı xeyli artmışdı. Əgər 1861-ci ildə Bakı quberniyasında 17.352 pud ipək istehsal edilmişdisə, 1865-ci ildə artıq istehsal 19.343 puda çatmışdı. Bu illərdə, Avropada ipəkqurdu xəstəliyi ipək sənayesinin böhranına səbəb olmuşdu, böhrandan çıxış yolunu xarici ölkələr Azərbaycandan sağlam ipək qurdu toxumu almaqda görürdülər. Lakin Azərbaycanda da ipəkqurdu xəstəliyi yayıldığından 1867-ci ildə Bakı quberniyasında ipək istehsalı 1346 puda enmişdi. Amma 1870-ci ildə ölkədə ipək təsərrüfatını bərpa etmək mümkün oldu. Belə ki, 1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 4800 puda qədər ipək istehsal edilmişdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən kənd təsərrüfat sahəsi – marena-boyaq maddəsi istehsalının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Lənkəran, Quba, Dərbənd qəzalarında marena-qızıl boya yetişdirmək üçün geniş əkin sahələri ayrılmışdı. Əsas marenaçılıq rayonu Quba qəzası idi. Əgər 1851-ci ildə qəzada 2 min pud marena istehsal edilmişdisə, artıq 1869-cü ildə bu rəqəm 200 min puda çatmışdı, yəni 100 dəfə artmışdı. Quba və Lənkəran qəzalarında 1862-ci ildə 70543 pud marena istehsal edilmişdisə, 1866-cı ildə bu istehsal 234556 puda çatmışdı. Amma 1869-cu ildə süni boyaq-alizarinin kəşfi ilə əlaqədar olaraq manera istehsalına böyük zərbə dəyir, tələbat olmadığına görə istehsal tamamilə sıradan çıxır.

70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda taxılçılıq daha da inkişaf etdi. Təkcə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında, habelə Zaqatala dairəsi və Naxçıvanda 1870-1874-cü illərdə orta hesabla ildə 30 mln pud, 1896-1899-cu illərdə isə artıq 70 mln. puddan çox (70-ci illərin məhsulu ilə müqayisədə iki dəfə çox) dənli bitki məhsulu yığılmışdı. 1896-cı il Şimali Azərbaycanda dənli bitkilər məhsulu üzrə rekord ili idi. Həmin ildə 71543784 pud taxıl yığılmışdı. 1900-cü ildə isə bu göstərici, demək olar ki, iki dəfə azalmış və 35732688 puda bərabər olmuşdur. Bu, başqa səbəblərlə yanaşı, həm də dənli bitkiləri sıxışdıran pambıqçılığın inkişafı ilə bağlı idi.

Nəqliyyatın, o cümlədən də demiryolu və dəniz nəqliyyatının inkişafı taxılçılıqda əmtəəlik məhsul istehsalının artımına güclü təkan verdi. Mövcud rəsmi məlumatlara görə, 1886-cı ildə Bakı quberniyasından 3 mln. puda yaxın (bundan 2160 min pudu buğda idi) taxıl aparılmışdı. Azərbaycan nəinki özünü öz

taxılı ilə təmin edir, həm də ölkədən kənara göndərmək üçün artıq taxıla malik olurdu. 1893-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında toxum fondu və yerli əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan taxılı çıxmaqla, 8 mln. pudan çox müxtəlif taxıl ehtiyatı qalmış və bu da yerində satılmağa və quberniyanın hüdudlarından kənara göndərilməyə sərf olunmuşdur.

Düyü də xeyli miqdarda ixrac olunurdu. 1888-ci ildə Yevlax və Ləki dəmir yolu stansiyalarından 194 min pud düyü göndərilmişdi. Bundan başqa düyü Lənkəran qəzasından Rusiyaya əvvəlki kimi dənizlə daşınırdı. Məsələn, 1892-ci ildə Lənkəranda Həştərxana 35 min pud, 1893-cü ildə isə (mart ayından sentyabr ayınadək) 30 min pud düyü gətirilmişdi.

Əkinçiliklə yanaşı, Şimali Azərbaycanda maldarlıq da öz inkişafını davam etdirirdi. 1887-1891 -ci illərdə Azərbaycanın iki quberniyasında maldarlığın sayı 2,7 mln. başdan çox, 1897-1898-ci illərdə təxminən 3 mln başa, Zaqatala və Naxçıvan qəzası da nəzərə alınmaqla 3,2-3,4 mln başa bərabər idi. 1871-ci ildə xaricə 979 min manatlıq yun aparılmışdı. Maldarlıq məhsulları, xüsusən də yun Rusiyaya və qismən də xaricə aparılırdı. Şimali Azərbaycandan yun aparılması 90-cı illərdə xüsusən artmışdı. 1891-ci ildə 1,5 mln. manatlıq 250 min pud yun aparılmışdı.

Yüzdə 80-ci illərinin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda pambıqçılığın yüksəlişi dövrü başlayır. Kənd təsərrüfatının əmtəəlik sahəsi kimi pambıqçılığın inkişafı, şübhəsiz ki, rus pambıq-parça sənayesinin yerli xammala olan ehtiyacından irəli gəlmişdi. 1888-ci ildə çar hökuməti xaricdən Rusiyaya idxal olunan pambığın üzərinə gömrük vergisi qoydu. Bununla əlaqədar olaraq xaricdən gətirilən pambıq get-gedə bahalaşırdı, sürətlə inkişaf etməkdə olan toxuculuq sənayesini həmin xammalla təmin etmək artıq qeyri-mümkün idi. Bu vəziyyət rus sənayeçilərini ölkə daxilində xammal axtarmağa məcbur etdi. Bu da imperiyanın pambıqçılığın inkişafı mümkün olan rayonlarının iqtisadiyyatına təsir etməyə bilməzdi.

1887-ci ildə Lodzdakı Poznanski firmasının müdiri Ramendik Tiflis karvansaralarının birində Ərəş və Göyçay qəzalarından gətirilmiş pambıq taylorlarını görür. Qiymətli xammalla maraqlanan Ramendik torpaq sahibkarı Hacıyevlə birlikdə Ağdaşa getmiş, Ərəş və Göyçay qəzalarını gəzmiş və belə bir qəti nəticəyə gəlmişdi ki, bu qiymətli bitkinin burada yetişdirilməsi tamamilə mümkündür. O, kəndlilərlə sazişə girməyə başlayır, onlara təmənnəsiz surətdə çiyid paylayır və hətta onların bu işlə məşğul olmağa başlaması üçün beh də verirdi. Artıq 1888-ci ildə qeyd edilən iki qəzanın kəndliləri geniş surətdə pambıqçılıqla məşğul olmağa başlamış və yaxşı məhsul da yetişdirmişdilər.

Poznanski firmasının ardınca 1889-cu ildə Ağdaşa digər iri firmanın "A.N.Korzinkin və K°"nın Böyük Yaroslavl manufakturasının nümayəndələri gəldilər. Sonuncular da öz növbələrində çiyid paylamağa və pambıq satın almağa başladılar. Ərəş qəzasının pambıqçıları 1888-1889-cu il mövsümündə 3100 pud, 1892-1893-cü ildə isə artıq 28 min pud pambıq satmışdılar. 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 6944 desyatın pambıq əkilmiş və 152766 pud məhsul götürülmüşdü. Göstərilən məhsulun 95,5 min pudu Ərəş qəzasının payına düşürdü. Qalanı isə Cavanşir, Şuşa, Zəngəzur və Yelizavetpol qəzalarında yetişdirilmişdi.

70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində tütünçülükdə də yüksəliş baş verdi. 1877-ci ildə xaricdən idxal olunan tütünün hər puduna gömrük rüsumunun

qızıl pulla 14 manatadək artırılması tütünçülüyn inkişafına əsaslı təsir göstərirdi. Tütünçülükdə aparıcı yeri Quba və Nuxa qəzaları, habelə Zaqatala dairəsi tuturdu. Nuxa və Quba tütünü aşağı növlü, Zaqatala tütünü isə əla növlü hesab edilirdi. Tütünün az bir hissəsi ölkənin hüdudlarından kənara - Gürcüstana, Rusiyaya, hətta xaricə (başlıca olaraq Zaqatala tütünü) aparılırdı.

Bağçılıq getdikcə daha da çox əmtəə istehsalı xarakteri alırdı. Bağçılıq məhsulları təkcə Şimali Azərbaycanın özündə satılmır, həm də getdikcə daha çox miqdarda Cənubi Qafqazın digər rayonlarına və Rusiyaya aparılırdı. 80-ci illərin ortalarında Quba qəzasından dəniz vasitəsi ilə Həştərxana və Nijni Novqoroda hər il 92 min pudadək alma və armud qaxı, 30 min pudadək qoz aparılırdı. Bakı quberniyası üzrə bağçılıq məhsullarının ixrac olunmasında əsas yeri Göyçay qəzası tuturdu.

Bağçılığın inkişafına və mütəxəssis bağbanların hazırlığına kömək məqsədilə 1896-cı ildə Mərdəkanda ilk xüsusi bağçılıq məktəbi açıldı. Bu məktəb H.Z.Tağıyev tərəfindən təşkil olunmuşdu. Elə həmin ildə Qubada xəzinənin vəsaiti hesabına ikinci bağçılıq məktəbi açıldı. Bu məktəblərin şagird kontingentinin az olmasına və bağçılığın inkişafına zəif təsir etməsinə baxmayaraq, onlar bağçılıqda aqrotexniki üsulların yayılmasında mühüm rol oynadı.

Üzümçülük də xeyli inkişaf etmişdi. Şimali Azərbaycanda ölkə hüdudlarından çox-çox uzaqlarda məşhur olan əla üzüm növləri becərilirdi. 1870-1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda üzümlüklə sahəsi orta hesabla təxminən 15 min desyatınə çatır, hər il 4,55 mln. pud üzüm yığılırdı. Şamaxı, Göyçay, Bakı, Yelizavetpol və Şuşa qəzaları ölkənin əsas üzümçülük rayonları idi. Yelizavetpol qəzasında üzümçülüyn inkişafı sahəsində Yelenendorf koloniyası fərqlənirdi. Üzüm məhsulunun çox hissəsi şərab istehsalına sərf olunurdu. Üzüm məhsulu həmçinin yerli bazarlarda satılır, Zaqafqaziyanın iri şəhərlərinə və Rusiyanın daxili quberniyalarına aparılırdı.

Yüzdilliyin 70-90-cı illərində kənd təsərrüfatında geridə qalmış texnika tətbiq edilirdi. Xış ən başlıca əkin aləti idi. Bundan başqa, yerlərdə istehsal olunmuş kotanlar da vardı. Kotanlar öz konstruksiyasına görə çox ağır idi və xüsusən də bərk torpaqlarda 6-9 cüt öküz və camış qoşulmasını tələb edirdi.

90-cı illərdən başlayaraq, kotanların, özü də təkcə yerli deyil, həm də kənardan gətirilən kotanların sayı getdikcə daha çox artırdı. Bu sonuncu kotanlar başlıca olaraq, rus köçkünlərinin, varlı kəndlilərin və bəzi iri torpaq sahiblərinin təsərrüfatlarında işlədilir. 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında, Cənubi Qafqaz dəmir yolunun keçdiyi qəzalarda cəmi 565 təkmilləşdirilmiş kotan var idi. Digər alətlərdən quberniyada bir neçə taxıldöyən və iki buxarla işləyən samankəsən maşın var idi. Elə həmin 1897-ci ildə Bakı quberniyasında 53 təkmilləşdirilmiş biçin maşını var idi. Kənd təsərrüfatı maşınları və alətlərinin yayılmasında Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti də müəyyən rol oynayırdı. 1885-ci ildə cəmiyyət tərəfindən Yelizavetpol və Kürdəmirdə kənd təsərrüfat, maşınlarının iki sınağı keçirilmişdi. 1894-cü ildə cəmiyyət yenidən daha 4 belə sınaq təşkil etmişdi. 1900-cü ildə Yelizavetpolda kənd təsərrüfatı alətlərinin istehsalı üzrə emalatxanalar açıldı. Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı maşınları və alətlərinin yayılmasında xüsusi firmalar az rol oynamırdı. 90-cı illərdə Bakıda bu firmaların anbarları açılmağa başladı. "Qustov List", sonra isə

“Stepun qardaşları”nın texniki kontorları Bakıda kənd təsərrüfatı alət və maşınları ilə ticarət etməyə başladı.

Yüzdə 70-90-cı illərində kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində kapitalist münasibətləri formalaşırdı. Məlum olduğu kimi, kapitalizmin inkişafı məsələsində maddənin yayılma dərəcəsi daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

70-90-cı illərdə maddə kənd təsərrüfatının bütün sahələrində, bəzi sahələrdə çox, bəzilərdə isə az dərəcədə tətbiq edilirdi. Taxılçılıqda işləyib ödəmə sistemi ilə qovuşan maddə kənd təsərrüfatının tətbiqi ilə genişləndirdi. Taxılçılıqda kişi əməyinə nisbətən az əmək haqqı ödənilən qadın əməyi də tətbiq olunurdu; əmək haqqı işin xarakterinə görə ödənilirdi. Maddəçilər ya iş heyvanları və ya onlarsız işə girirdilər. Bu o deməkdir ki, maddəçilərin sıralarına həm tamamilə torpaqsız kəndlilər, həm də öz iş heyvanı, deməli, pay torpağı, lakin çox kiçik, kəndlini təmin edə bilməyən pay torpağı olan kəndlilər də daxil idilər. Belə pay torpağı olan kəndli əlavə qazanc axtarmağa məcbur idi, yəni pay torpaqlı maddəçilərin fəhlə idi. Bu, maddə ilə işçi tutmağın qarışıq xarakterini, işləyib ödəmə və kapitalist sistemlərinin qarışıq xarakterini göstərir. Kənd təsərrüfatı üçün maddəçilərin fəhlə qüvvəsinin əsas mənbəyi çox kasıb, habelə cüzi pay torpağı olan kəndlilər idi. Digər mənbə Cənubi Azərbaycandan, qismən də Dağıstandan gəlmiş kəndlilərdən ibarət idi.

Taxılçılıqda maddə kənd təsərrüfatının tətbiqi 80-ci illərin ortalarında, əmtəə istehsalının daha güclü sürətdə inkişaf etdiyi dövrdə xüsusilə qüvvələndi. Bu illərdə Azərbaycan kəndində sosial təbəqələşmə prosesi xüsusən güclənir, bu da icma torpaq mülkiyyətinin kəndin varlı təbəqələrinin əlində cəmləşməsinə zəmin yaradırdı. Torpağın kəndin varlı yüksək təbəqələrinin əlində cəmlənməsi qaçılmaz sürətdə maddə kənd təsərrüfatının tətbiqinə gətirib çıxarırdı. Maddə kənd təsərrüfatının daha geniş şəkildə istifadə olunduğu köçkün təsərrüfatları bu baxımdan daha qabarıq şəkildə fərqləndirilirdi.

Maddə kənd təsərrüfatından üzümçülükdə, xüsusən məhsul yığımında istifadə olunurdu. Burada həmçinin qadın və yeniyetmə əməyi tətbiq edilirdi. Forer qardaşları, Xublarov qardaşları kimi sahibkarların təsərrüfatları isə büsbütün maddə kənd təsərrüfatına əsaslanırdı. Bəzən üzümçülük rayonlarında sənaye tipli təsərrüfatlar yaradılırdı. 1885-ci ildə Yelizavetpol şəhərində, demək olar ki, bütünlüklə ticarət burjuaziyasının nümayəndələrinə mənsub olan 1277 üzüm bağı var idi.

Kapitalist münasibətləri tütüncülükdə də aydın nəzərə çarpırdı, daha doğrusu, burada sırf kapitalist təsərrüfatları mövcud idi. Şimali Azərbaycanın ipəkçilik sahəsində bəzi hallarda bir qədər irihəcmli təsərrüfatlara rast gəlinərsə də, bu istehsal sahəsi əsasən xırda kənd təsərrüfatı xarakteri daşıyırdı. Ona görə də, əksər hallarda ipəkçiliklə ailənin öz üzvləri məşğul olurdular. Lakin maddəçilərə əsaslanan təsərrüfatlar da var idi. Şimali Azərbaycanda böyük sahəli tutbağlarına malik olan iri torpaq sahibkarları var idi. Onlardan bəziləri barama qurdularının bəslənməsi ilə bilavasitə məşğul olmur və öz bağlarını, məhsulun müəyyən hissəsi müqabilində, icarəyə verirdilər.

Pambıqçılıqda maddə kənd təsərrüfatı da geniş tətbiq olunurdu. Burada xalis kapitalist tipli təsərrüfatlar var idi. Məsələn, Tağıyevin 1896-cı ildə satın aldığı “Yevlax mülkü”ndə maddə kənd təsərrüfatı tətbiq edilməklə pambıqçılıqla məşğul olurdular. 1896-cı ildə onun bu mülkündə 39 daimi işçi var idi. Təsərrüfatla özləri məşğul olan bəzi bəylərin təsərrüfatlarında da həmçinin pambıq maddəçilərin əmək tətbiqi

edilməklə becərilirdi. Cavanşir qəzasında Məlikbəylərbəyov familiarı birisi 1891-ci ildə öz mülkündə 80, Bədirbəyov isə 300 desyatın sahədə pambıq səpdirmiş, bütün işlər muzdlu əməyin tətbiq olunmaqla görülmüşdü. Bəzi bəylər torpaqlarını öz pambıqçılıq təsərrüfatlarında muzdlu əməkdən geniş istifadə edən varlı kəndlilərə icarəyə verirdilər. Pambıq tarlalarında rus köçkünlərinin muzdlu əməyindən xüsusən intensiv surətdə istifadə olunurdu. Məsələ onda idi ki, məhsul yığımı dövründə istər varlı kəndli, istərsə də qolçomaq və ortabab olsun, hər bir pambıqçı yığımı tez başa çatdırmağa tələsirdi. Çünki məhsul yığımı bütövlükdə iqlim şəraitindən asılı idi. Ona görə də, demək olar ki, pambıqçıların əksəriyyəti məhsul yığımı dövründə muzdur tutmalı olurdu.

Muzdlu əməkdən kənd təsərrüfatının digər sahələrində də istifadə olunurdu. Hətta zəfərançılıqda plantasiyaların əkini zamanı muzdlu əmək tətbiq edilirdi. Burada, başlıca olaraq, Cənubi Azərbaycandan olan kəsbkarlar işləyirdilər. 1897-ci il əhali sayımının məlumatlarına görə, Şimali Azərbaycanın 2 quberniyasında 26515 daimi kənd təsərrüfatı fəhləsi qeydə alınmışdır. Bu rəqəm xeyli azaldılmışdır. Əslində o, 40-50 min nəfərə çatırdı. Bütövlükdə götürdükdə isə kənd təsərrüfatı üçün daimi deyil, mövsümi, müvəqqəti fəhlə qüvvəsi səciyyəvi idi, onların sayı ildə 100 min nəfərə çatırdı.

Sual 3. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan sənayesinin inkişafı.

Neft sənayesinin inkişafı. XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda – Abşeron yarımadasında neft çıxarılmasında artım özünü göstərir. XIX əsrin I yarısında neft hasilatı 260 min pudluq həcmi keçmirdi, bunun əsas səbəbi neftə həm Azərbaycanda, həm də Rusiyada tələbatın az olması idi. Azərbaycan nefti əsasən İranda satılırdı. Lakin bunun həcmi 1848-ci ildə yalnız 113982 pud olmuşdu. Xam neft – qara neft istehlak olunmaq üçün emal edilməli idi. Neftdən alınan əsas məhsullardan biri – fotogen idi (fotogen – mineral yağ deməkdir). Fotogendən əsasən işıqlandırıcı maddə kimi istifadə edilirdi, lakin fotogen yandıqda hiss verirdi. 1858-ci ildə ABŞ-da neft emalı sənayesində mühüm bir yenilik baş verir, neft emalı texnologiyasındakı dəyişikliklər nəticəsində keyfiyyətə, yeni bir maddə – kerosin alınması mümkündür. 1854-cü ildə ingilis tədqiqatçısı Kesper asfaltdan maye almaq metodunu ixtira edir və bu yağa kerosin adını verir. «Kerso» yunanca mum, eləyən isə «yağ» deməkdir. Kerosin fotogendən fərqli olaraq yananda his etmirdi və ondan yaxşı yanırdı.

XIX əsrin 60-cı illərindən kerosin sənaye əhəmiyyətli məhsul statusu alır və sənayenin inkişafı üçün ən mühüm məhsullardan birinə çevrilir. Artıq 1863-cü ildə Rusiya bazarına amerikan kerosini çıxarılır, ABŞ-da kerosindən istifadə üçün ucuz lampa istehsalına başlanılır və belə lampalar dünyanın 4 tərəfinə, o cümlədən Rusiyaya ixrac olunur. Rusiyada amerikan kerosininə və kerosin lampasına geniş bazar vardı.

Azərbaycanda neft hasilatı 50-ci illərdə durğunluq içərisində idi, irəliləyiş yox, əksinə, gerilik vardı. Əgər 1848-ci ildə 259.769 pud neft çıxarıldıysa, 1849-cu ildə hasilat 207.029 puda enir. 1850-ci ildə isə 260 min pud olur.

1864-cü ildə Balaxanı mədənlərində məcburi kəndli əməyi ləğv edilir, bundan sonra neft istehsalı işində muzdlu fəhlə əməyindən geniş istifadə

olunmağa başlanır. Bu neft hasilatı, neft çıxarma sənayesinin kapitalistcəsinə yenidən qurulmasının ilkin əlamətlərindən biri sayılmalıdır.

1857-ci ildə Peterburqlu Kokorev və Qubonin «Zakaspiyskoe torqovoe obhestva» adlı cəmiyyət təşkil edirlər.

Azərbaycanda kapitalistcəsinə inkişaf edən əsas sahələrdən ən əsası neft emalı sənayesi idi. Bu sahənin inkişafına kapital qoyuluşu 1859-cu ildən başlanır. Rus sənayeçilərindən Kokorev və Qubonin 1859-cu ildə Bakı yaxınlığındakı Şuraxanı kəndində böyük neft emalı zavodunu işə sala bilmişdilər. Zavodun inşasına Almaniyadan dəvət edilmiş Moldanqauer adlı mühəndis rəhbərlik edirdi. Bu dövrdə Bakıda xam neftin qiyməti çox yüksək idi. Belə ki, 1 pud neft – 30-40 qəpik idi. Bundan əlavə neftin mədəndən zavoda arabalarda daşınması da 15 qəpik əlavə xərc tələb edirdi. Odur ki, zavod sahibləri xammal kimi baha olan xam neftindən deyil, nisbətən daha ucuz olan xammaldan – qırdan istifadə etməyi qərarlaşdırmışdılar. Qırdan kerosin isə sözsüz ki, çox az, cəmi 15 faiz alınır. Odur ki, zavod gəlir gətirmək əvəzinə zərər verirdi. Rus alimi B.E.Eyxlerin təklifi ilə xam neftdən istifadə edilməyə başlanır. Yeni texnoloji proses zavodun 1860-cı ildə neftdən kerosin almasına gətirib çıxarır. Lakin neftin bahalıqı zavodun az qala bağlanmasına səbəb olacaqdı. Zavod sahibləri zavodu bağlamaqdan əvvəl D.Y.Mendeleyev ilə məsləhətləşdilər. Bakıya gələn D.Y.Mendeleyev həm neftin emalının texnologiyası, həm də kerosinin zavoddan limana və Rusiyaya daşınması üçün məsləhətlər verir: indi neft limana borular vasitəsilə nəql edilməyə başlanır. 1864-cü ildə zavod ildə 60 min pud məhsul verir.

1857-ci ildə rus alimi, akademik A.Z.Moris neftdən parafin alınması ideyasını irəli sürür. Tiflis əzcağısı F.Vitte Pirallahı adasında bu məqsədlə xüsusi zavod inşa edir. Zavod 1861-ci ilin avqustunda işə salınır. Bu zavodda 150 fəhlə işləyirdi, onların əksəriyyəti Abşeronun Qala, Zirə və s. kəndlərindən idilər.

1863-cü ildə Cavad Məlikov 3 yoldaşı ilə birlikdə öz layihəsi əsasında kiçik bir neft emalı zavodu inşa edir. O kerosinin qırdan deyil, birbaşa neftdən alınması prinsipini əsas götürmüşdü.

1865-ci ildə Bakı neft quyularının sonuncu iltizamçısı erməni L.Mirzoyev Suraxanıda neft emalı zavodunu inşa edir. Bu böyük bir zavod idi, belə ki, 1870-ci ildə bu zavodun illik məhsul istehsalı 93 min puda çatmışdı.

Beləliklə, 1870-ci ilin əvvəli üçün Bakıda 3 iri neft emalı zavodundan əlavə 44 orta və xırda neft emalı zavodu vardı ki, onlarda ildə 500 min puda yaxın kerosin istehsal olunurdu. Lakin Bakıda neft sənayesinin tarixində əsaslı dönüş 1872-ci ildən – iltizam sistemi ləğv edildikdən sonra başladı.

XIX əsrin son rübündən etibarən neft öz simasını dəyişməyə, daha çox sənaye əhəmiyyəti kəsb etməyə başladı, daş kömür tədricən sıxışdırılaraq dünya iqtisadiyyatında əsas energetika yanacağına çevrildi. Əgər XIX əsrin axırlarında təbii qazla birlikdə neft energetikanın tələbatının cəmi 3,9 faizini təmin edirdisə, XX əsrin 70-ci illərinin ortalarına yaxın o, yer kürəsinin energetikasında həlledici rol oynamağa başlamışdır (63,2 faiz).

1873-cü ildə qazılmış quyular içərisində “Xələfi” adı ilə məşhur olan sahədəki quyu diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Bu quyudan görünməmiş güclü vuran fontan, demək olar ki, bir ay davam etmiş və hər gündə ən azı 100 min pud neft alınmışdı. Bu mənzərənin təsiri altında Balaxanı sahəsinin sahibkarı: “Özünü gözlə, Amerika!”, “Yaşasın Balaxanı!”, “Pensilvaniya bizdə indi gör haradır” –

deyə sevinc içində qışqırmışdılar. Quyuların, xüsusilə fontanların sayının artması neftin qiymətinin kəskin şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. 1873-cü ildə neftin qiyməti hələ iltizam dövrü səviyyəsində (bir pudu 45 qəpik) qalırdı. Lakin "Xələfi" sahəsindəki fontandan sonra qiymət 6 qəpiyə endi. Güclü fontanların meydana gəlməsindən asılı olaraq vaxtaşırı təkrar olunan belə hallar iri kapitalın xeyrinə olub xırda sahibkarları var-yoxdan çıxarırdı. Bütövlükdə isə neft sənayeçilərinin sayı daim artırdı. 1873-cü ildə Bakı mədənlərində 12, on ildən sonra 79 firma fəaliyyət göstərirdi. Hasilatın artmasına çalışan firmalar yeni texnika tətbiq edirdilər. Neft sənayesi texniki çevriliş və istehsal proseslərinin yeniləşdirilməsi mərhələsinə daxil oldu. Əvvəllər neft köhnə qayda ilə əllə qazılmış quyulardan tuluqlarla, əksər hallarda jelonka ilə çıxarıldı. Doğrudur, ilk vaxtlar o atların gücü ilə qaldırılırdı. 1873-cü ildə mədənlərdə ilk dəfə 80-ci illərin sonlarında neft sənayesində üstün mövqə tutan buxar mühərrikləri tətbiq edildi. Buxar maşınlarının tətbiqi qazma işlərində də yayılmağa başladı. 70-ci illərin sonuna yaxın ştanqları balta ilə birlikdə hərəkətə gətirən əl burulğanı əvəzinə buxar maşını tətbiq edildi.

1872-ci ildə 1,4 milyon pud neft çıxarıldığı halda, 1894-cü ildə neft hasilatı 340 milyon puda, yəni əslində ABŞ-dakı səviyyəyə çatmışdı. Sonralar (1901-ci ilədək) Bakı neft hasilatına görə dünyada birinci yerə çıxmışdı.

Lakin dünya bazarında birincilik xammalın həcmi ilə deyil, bu bazarda başlıca məhsul sayılan kerosinin həcmi ilə müəyyən edilirdi. Bu cəhətdən üstünlük Amerika sənayesinə məxsus olaraq qalırdı.

1877-ci il sentyabrın 1-dən akisizin toplanması ləğv edildi, bu da bürokratik inzibati nizamasalma şəraitini yumşaltdı və müsbət əhəmiyyətə malik idi. 80-ci illər ərzində Bakı zavodlarının istehsal etdikləri ağ neftin, benzinin və yağın həcmi 8 mln. puddan 68 mln. puda çatdı. Ölkənin yanacaq balansını kəskin dəyişdi. 80-ci illərdə Xəzər və Volqa gəmiçiliyi, həmçinin dəmiryol nəqliyyatının bir hissəsi yanacaq kimi mazutdan istifadə etməyə başladı. Mazutdan istifadə 1880-ci ildə 7 mln. puddan 1900-cü ildə 264 mln puda qədər və yaxud 20 ildə 37 dəfə artdı.

Bakı neftayırma sənayesində müvəffəqiyyətlərin ən böyük göstəricisi burada istehsal edilən kerosinin xaricə daşınması (1883-cü il) oldu. Amerika kerosini Rusiyanın bazarlarından sıxışdırılıb çıxarıldı (1885-ci il). Beləliklə, qısa müddət ərzində Bakıda misli görünməmiş iqtisadi yüksəliş baş verdi. Şəhərdə güclü sənaye potensialı yaradıldı, neft hasilatı, emalı və satışı üzrə yüzlərlə iri və xırda firma açıldı.

Kapital axınının artması neft hasilatı, emalı və daşınması texnikasının tətbiqi ilə yanaşı, neftin nəqli də mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Bu sahədə atılmış addımlardan biri 1878-ci ildə neft mədənlərini neftayırma zavodları ilə birləşdirən buxar nasoslu ilk neft kəmərinin çəkilişi oldu. Əvvəllər neft zavodlara arabalarda daşınırdı. 1878-ci ildən "Nobel qardaşları"nın sifarişi ilə İsveçdə hazırlanmış dünyada birinci neft tankeri "Zoroastr" Bakı ilə Həştərxan arasında hərəkətə başladı. Bir ildən sonra yeni, daha böyük "Moisey" tankeri sifariş verildi. 1879-cu ildə "Nobel qardaşları" firması tərəfindən mədənlər arasında neft və sərnişin daşımaq üçün ilk dar dəmir yolu çəkildi.

Neftin nəql olunması məsələlərinin həlli Bakının dünya neft sənayesi mərkəzinə çevrilməsi prosesində mühüm amilə çevrildi. Neft sahibkarlarının birinci qurultayında (1884-cü il) göstərilirdi ki, regionda üstün mövqə tutan

Bakının neft sənayesi Avropaya yol taparsa, transmilli sənaye ola bilər. Bakının neft sənayesi öz məhsulunu Avropaya çıxarmadan heç vaxt güclü sənaye səviyyəsinə qalxmayacaqdır.

Bakı neft sənayesi rayonu neft məhsulları satışı bazarlarına iki yolla – dəniz və dəmir yolları ilə çıxırdı. Xəzərdə gəmilər nefti və neft məhsullarını Rusiyada və xarici ölkələrdə satmaq üçün Həştərxana yalnız altı aylıq naviqasiya ərzində daşıya bilirdi. Buna görə də, ilin qalan vaxtlarında Rusiyada və xarici ölkələrdə xam neft ehtiyatları olmayan neftayırma zavodları işləmirdi. Eyni zamanda 1880-1881-ci illərdə Bakının özündə o qədər xam neft yığılıb qalmışdı ki, hasilatı müvəqqəti dayandırılmalı olmuşdular, hətta nefti dənizə buraxırdılar. Neftin həddindən artıq istehsal edilməsi böhranı birinci dəfə 1882-ci ildə baş verdi və dörd ildən sonra təkrar olundu.

İki dənizi – Xəzəri və Qara dənizi birləşdirən Bakı-Tiflis dəmir yolu açıldıqdan sonra (1883) Bakı neft sənayesinin məhsullarını Mərkəzi Rusiya və dünya bazarlarına kütləvi sürətdə çıxarmaq mümkün oldu.

Gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ticarət limanları-Petrovsk, Krasnovodsk, Həştərxan və Bakı da inkişaf edirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakı ticarət limanı yük dövriyyəsinin həcminə görə Rusiyanın bütün ticarət limanları arasında birinci yeri tuturdu. Daşınan yüklər arasında neft emalı məhsulları daha çox idi. Nəticədə ən iri neft sənaye firmaları-«Nobel qardaşları şirkəti», «Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti» və sahibkar H.Z.Tağıyev özlərinin neft daşıyan gəmi donanmalarını yaratdılar.

Qıtlıq, dəmir yolu tikintisinin və həmçinin 1880-ci illərdə Qərbi Avropada baş vermiş böhranın təsiri altında 1881-1882-ci illərdə Rusiyada ağır böhran, onun ardınca isə uzun müddət davam edən depressiya başlandı.

Bu illərdə neft sənayesində vəziyyətin ağır olduğunu həm də o sübut edirdi ki, neft sənayeçiləri tez-tez neft və mazut ehtiyatlarını dənizə və Abşerondakı göllərə axıdır, yandıraraq məhv edirdilər. Ramana gölündə neft sənayeçilərinin axıtdığı külli miqdarda neft yandırılmışdı. 1886-cı ildə H.Z.Tağıyev özünün güclü fontan vurmuş Bibiheybət mədənində pulsuz neft təklif edirdi. Neft sənayesindəki böhran 80-ci illərin ikinci yarısında canlanma və yeni yüksəlişlə əvəz olundu. Bu, neftin ölkənin xalq təsərrüfatında tətbiqinin daha da genişlənməsinə və duru yanacağa tələbatın artmasına yardım etdi. 1884-1889-cu illərdə bir sıra dəmir yolları neft yanacağından istifadəyə keçdilər. Xəzər və Volqa donanmasının, ölkənin mərkəzi quberniyalarının bir çox fabrik-zavod müəssisələrinin neft istehlakı artdı.

Belə bir şəraitdə 1890-cı ilə yaxın neftin qiyməti xeyli artdı. Quyuların qazılması xeyli sürətləndi. 1891-ci ildə neft hasilatı 1883-cü ilə müqayisədə 4,8 dəfə artdı.

Mədənlərin texniki təchizatında yeni müvəffəqiyyətlər əldə edildi. Qazmada və neft çıxarılmasında yerli mühəndislər tərəfindən yaradılmış daha mükəmməl avadanlıqlar tətbiq edildi. Neft sənayesinin enerji təchizatı artdı.

Neft sənayesinin yüksək inkişaf sürəti azad kapitalın çatışmadığı Rusiya bazarının imkanlarını qabaqlayırdı. Bununla belə, ölkədə daha çox kapital qoyuluşu tələb edən bu sahənin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri məhz iri istehsalın inkişafı idi. Texniki inqilabla müşayiət olunan neft təsərrüfatının coşğun inkişafı əsaslı vəsait tələb edirdi. Ancaq uzunmüddətli müvəffəqiyyətə o firmalar ümid bəsləyə bilərdilər ki, onların həm neftli torpaqlara, mədən və zavodlara,

həm də xüsusilə neft məhsullarının saxlanılmasına və daşınmasına kapital qoymağa imkanları olsun. Adətən belə imkanlara ancaq ən böyük neft istehsalçıları malik idilər. 1883-cü ildə Bakıda ildə 20 mln. pudan çox neft istehsal edən ancaq bir firma mövcud idi. 1890-cı ildə belə firmaların sayı artıq 8 idi və bütünlüklə çıxarılan yanacağın 65,4 faizi onların payına düşürdü. Neft emalı sənayesində də istehsalın belə yüksək təmərküzləşmə göstəriciləri özünü göstərirdi. Elə həmin 1890-cı ildə 148 neftayırma zavodunun 13 ən irisi (9 faizdən az) işıqlandırma üçün istehsal olunan bütün yağın 3/4 –nü və yaxud 51 mln pudunu istehsal edirdilər. Onların arasında —"Nobel qardaşları" şirkəti, Xəzər-Qara Dəniz neft Sənayesi Cəmiyyəti (Rotşildlər) firmaları, Xəzər şirkəti, Şibayevin, Nağıyevin, Lianozovun, Adamovun, Budaqovun və Əsədullayevin firmaları var idi.

Özünün meydana gəldiyi dövrdə kapitalist neft sənayesi kapital qoyuluşunun iki əsas mənbəyinə - bir tərəfdən, Azərbaycan və Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatının başqa sahələrinə, digər tərəfdən isə Mərkəzi Rusiyanın kapital axınına malik idi. Birinci mənbə H.Z.Tağıyevin, M.Nağıyevin, A.İ.Mantaşovun, Q.M.Lianozovun və digərlərinin simasında Azərbaycan və erməni kapitalı tərəfindən yaradılmış, ikinci mənbə isə Peterburq metal zavodçuları L.E.Nobel və P.A.Bilderlinq, Moskva tikiş fabrikiçisi S.M.Şibayev və başqaları ilə təmsil olunmuşdu.

Sahənin ən böyük müəssisəsi 1879-cu ildə əsas kapitalı 3 mln. manat (1884-cü ildən 15 mln manat) olan, səhmdarlıq əsasında təşkil edilmiş "Nobel qardaşları" neft istehsalı şirkəti idi. Kompaniyanın təsisçiləri Lüdviq Nobel və peterburqlu baron və sənayeçi, İjevsk şəhərindəki silah zavodu üzrə Nobelin ortağı P.A.Bilderlinq idilər.

Çar hökuməti xarici sahibkarlığa xeyirxah münasibət bəsləyirdi. 1886-cı il mayın 1-də xüsusi yığıncağın xaricilərin Bakı rayonunda neft mədənlərinə buraxılması məsələsi üzrə qərar qəbul olundu.

80-cü illərin ortalarında Rotşildlərin Paris bankir evi Rusiyada alınmış və fəaliyyətdə olan müəssisələrin əsasında daha bir iri kompaniyanın – "Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinin" əsasını qoydu. İngilis kapitalının Bakının iqtisadiyyatına soxulması 90-cı illərin ikinci yarısına aiddir. 1898-ci ilə yaxın Bakıda yenə də hazır müəssisələrin əsasında təşkil olunmuş altı ingilis neft sənayesi kompaniyası fəaliyyət göstərirdi. Müəssisələrin satın alınması üçün yalnız bir il ərzində ingilis işbazları yerli kapitalistlərə 12 mln. manatdan çox pul vermişdilər.

İngilis kapitalının güclü axını çarizmin maliyyə vəziyyəti və xarici siyasi niyyətləri ilə izah olunurdu. Çar hökuməti bu yolla İngiltərənin imperialist dairələrinin bir hissəsində Rusiya əleyhinə olan əhval-ruhiyyəni neytrallaşdırmağa çalışırdı. Güclü hərbi dəniz donanmasına malik olan İngiltərə üçün Bakı rayonunun strateji əhəmiyyəti var idi. Bundan əlavə, İngiltərə ilə müqayisədə çar Rusiyasında fəhlələrin həyat səviyyəsi, onların əmək haqqı xeyli aşağı idi. Buna görə də buraya kapital qoyuluşu Situdən olan sahibkara külli miqdarda gəlir vəd edirdi.

Yerli müəssisələrin xarici kapitalın nəzarəti altına keçməsi onların səhmdar cəmiyyətinə cəlb edilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Bu proses sənayesinin, o cümlədən xarici hesab edilən müəssisələrin təşkilat-maliyyə quruluşuna özünəməxsus təsir göstərirdi.

1897-ci ildə Bakının ən iri firmalarından biri – “H.Z.Tağıyev” firması bir qrup ingilise: Q.Qladstona, Ç.Mura və b. satıldı. Bu müəssisələrin bazasına “Oleum” adı altında səhmdar cəmiyyəti təsis edildi. Səhmlərin nəzarət paketi və kompaniyanın fəaliyyətinin idarə mexanizmi, ingilis kapitalistlərinin əlində cəmləşdi. Lakin əvvəlki sahibkar yeni təsis edilmiş kompaniyanın rəhbərliyi sistemində özünü yerlə təmin edə bildi.

90-cı illərin ikinci yarısının sənaye yüksəlişi şəraitində Bakının neft emalı sənayesi öz istehsalını xeyli genişləndirdi. Bu illər ərzində istismar olunan quyuların sayı 3,2 dəfə artdı.

90-cı illərin ikinci yarısında Bakıda neft hasilatı xüsusilə inkişaf edirdi. 1900-cü ildə o, 1870-ci illə müqayisədə 400 dəfədən çox artıb 601,2 milyon puda çatmışdı.

1898-ci ildə Bakı neft hasilatına görə Amerika Birləşmiş Ştatlarını ötdü. 1900-cü ildə illik məhsuldarlığı 10 milyon pud olan və firmaların ümumi sayının 8,8%-ni təşkil edən 13 firma neft hasilatının 67,1 faizini verirdi. 1900-cü ildə “Nobel qardaşları” şirkəti Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti ilə birlikdə Bakıdakı 8 ən iri firma (hər birində hasilatın miqdarı 20 mln. puddan çox) sırasında “Mantaşov və K”, Bakı Neft Cəmiyyəti, Xəzər şirkəti, Rus nefti və duru yanacağı çıxarmaq üçün cəmiyyət (Oleum), Mirzoyev qardaşları, Rus neftinin Bakı cəmiyyəti firmaları da var idi.

Ümumi sindikat yaradılması məsələsi ilə əlaqədar neft sənayesi qüvvələrinin “qütbləşməsi” prosesi 90-cı illərin əvvəllərində yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1891-ci ildə 4 yerli firmanın — “Bakı standartı” adlandırılan birliyi meydana gəldi. Bu, Mantaşevin, Tağıyevin, Lianozovun və Budaqovun firmaları idi. “Nobel qardaşları” şirkəti yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyi qərara aldı. Növbəti ilin noyabr-dekabrında “Yeddi böyük firmanın ittifaqı” adlı yeni birlik yarandı. Birlik həm də “Bakı standartı”nı, Rotşildlərin “Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətini” və “S.M.Şibayev və K”-ni öz himayəsinə cəlb edə bildi.

Bakı firmalarının birliyi çox böyük qüvvə idi. Bakıda ağ neft istehsalının 3/4-dən bir qədər azı “Yeddi böyük firmanın ittifaqının”, o cümlədən 25,5%-i “Nobel qardaşları”nın, 35,7%-i öz növbəsində ağ neft istehsal edən bütöv bir qrup xırda və orta zavodlarla ittifaqda olan Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinin və 13%-i “Bakı standartı” firmasının payına düşürdü. Bununla da Rusiyada əsas ağ neft istehsalçıları ilk dəfə olaraq kifayət qədər iri birliyə nail oldular ki, bu da onlara Amerikanın “Standart Oyl” firması ilə dünya ağ neft bazarını bölüşdürməyə və Bakı firmaları üçün “sahələr” müəyyənləşdirməyə imkan verdi. 1893-cü ilin payızında Parisdə dünya bazarlarında ağ neft ticarəti normaları haqqında ilkin saziş əldə edildi. Lakin “Yeddi böyük firmanın ittifaqı” daxilindəki ziddiyyətlər nəticəsində saziş pozuldu. Nobelin və Rotşildlərin hegemonluğundan qorxuya düşən “Bakı standartı”nın dörd firması onlarla ittifaqdan çıxdı.

1893-cü il oktyabrın 23-də Peterburqda firmaların bir hissəsinin nümayəndələri tərəfindən Maliyyə Nazirliyinin razılığı ilə Bakı ağ neft istehsalçılarının ittifaqının yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Lakin müqaviləni imza etməyən Tağıyev və Mantaşovun firmalarının nümayəndələri sindikata daxil olmaqdan imtina etdilər. Hökumət sonunculara Bakı ağ neft istehsalçılarının II qrup ittifaqı adlandırılan ittifaq yaratmağa icazə verdi ki, bu da həmin ilin noyabr ayının 27-də baş verdi. I qrup agentlərinin malik olduqları hüquqlara bərabərləşdirmək əsasında, II qrupun ticarət agentliyi A.İ.Mantaşov oldu.

Hər iki qrupun təşkilatı baxımdan vahid sindikatda qovuşması yalnız 1895-ci ilin mayında baş verdi.

İxracat sindikası Bakıda ağ neft istehsalının 97-98%-nə nəzarət edirdi. Lakin burada iştirakçılar qeyri-bərabər bölüşdürüldüyündən onun möhkəmliyindən danışmaq olmazdı. Bakı firmalarının ilk ixracat sindikası neft inhisarları tarixində, onların dünya bazarlarını bölüşdürmək uğrunda mübarizələri tarixində mühüm mərhələdir. Onun fəaliyyəti inhisarçı kapitalizminə dövr üçün kifayət qədər aydın olan yırtıcı xarakterini aşkara çıxardı. Sindikat daxilində bir-birinə qarşı barışmaz mübarizə aparan üç qrupun – “Nobel qardaşları şirkəti”nin, Rotşildlərin və birinci iki qrupa qarşı təşkilatı əkslik yaratmağa cəhd göstərən Tağıyevin, Mantaşovun və başqalarının mənafeləri toqquşurdu. Göstərilən qruplar arasında ziddiyyətlər ona gətirib çıxardı ki, Bakı ağ neft zavodlarının ittifaqı 4 il fəaliyyət göstərdikdən sonra dağıldı (1897-ci il).

Çar hökuməti tərəfindən yaradılmış geniş imkanlardan istifadə edən xarici firmaların Bakı neft sənayesinə soxulması 90-cı illərin ikinci yarısında sürətlə genişləndi. Təkcə 1895-1898-ci illərdə Bakı rayonunun neft sənayesində 6 ingilis və bir sıra digər xarici kompaniyalar kök saldı.

Əvvəllər mövcud olan neft müəssisələrini satın alan ingilis sahibkarları və bankirləri çox vaxt, hətta firmaların köhnə adlarını belə saxlayaraq, onları rus firmaları kimi qələmə verirdilər. Bu şərait onlara xarici təbəələrin neft mədənləri və zavodları olarkən mövcud olan, rəsmiyyətdən yan keçməyə imkan verirdi.

Xarici kapital axınının sənayenin inkişafı üçün müəyyən müsbət əhəmiyyəti olsa da, rus kapitalistləri kimi, Qərb kapitalistləri də çox vaxt istehsalı yenidən qurmaqdan imtina etməklə neft sənayesini texniki geriliyə məhkum edir, Bakı zəhmətkeşlərini amansız istismar etmək və neftin qiymətini qaldırmaqla külli gəlir əldə edirdilər. Bu işə ingilis və fransız kapitalının Rusiyanın xarici siyasət meylinə təsir göstərməsi üçün obyektiv zəmin yaradırdı. 1900-cü ildə Rusiyanın neft sənayesindəki səhmdar kapitalları arasında xarici kapitalını payı 35,7% təşkil edirdi.

Xarici kapitalın mövqelərinin genişlənməsi neft hasilatında rus və yerli firmaların xüsusi çəkirlərinin hiss olunacaq dərəcədə azalmasına gətirib çıxardı.

XIX yüzilliyin sonuna yaxın Şimali Azərbaycanın neft sənayesi öz inkişafının ən yüksək pilləsinə qalxdı, neft istehsalı üzrə dünyada birinci yere çıxdı. Bu dövrdə neft sənayesində inhisarların tam hökmranlığı bərqərar oldu, xarici kapitalın mövqeyi genişləndi, ilk ixracat sindikası - iri inhisarçı birlik meydana gəldi. Qısa bir tarixi müddət ərzində neft sənayesi kapitalist təşkilinin aşağı formasından inhisarçı birliyin yüksək formalarına kimi təkamül yolu keçdi.

1859-cu ildən etibarən Bakının quberniya şəhəri və çox iri neft mərkəzi kimi inkişafı bu qədim şəhərin arxitekturasına və demoqrafiyasına güclü təsir göstərdi. Bakının ictimai-sahibkar həyatı İçəri şəhərin dar küçələrindən kənara, geniş meydana çıxdı. İçəri şəhərin həndəvəri Bakının əsas ərazisi oldu. XIX əsrin son rübündə Bakıda tikinti inşaat işləri sahəsi 361,8 hektaradək (52,4 faiz) genişləndirildi, tikililərin sayı isə 9.282-dək (46,9 faiz) artdı. Şəhərin bu cür inkişafı onun əhalisinin dinamizminə güclü təsir göstərdi. «Mənzil məsələsi və onun həllinin sosial sınaqları» (SPB,1908) kitabında Avropanın iri şəhərləri əhalisinin 100 il ərzində artımı

haqqında məlumat verilmişdir. Məlumatdan görünür ki, əhalinin sayı Berlində 6 dəfə, Brüsseldə 5 dəfə, Londonda 4 dəfə artmışdı. Bakı bu göstəriciyə görə

həmin şəhərləri ötmüşdü. XIX əsrin ancaq son rübündə şəhərin əhalisinin sayı 7,4 dəfə artmışdı (15.105 nəfərdən 111.904 nəfərə çatmışdı).

Digər sənaye sahələrinin təkamülü. Nəqliyyatın və ticarətin inkişafı. XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda inkişaf edən sahələrdən biri də metal emalı sənayesi idi. Bu sahənin yaranması və inkişafı ilk növbədə «neft və neft emalı sənayesinin inkişafı ilə sıx bağlıdır, çünki bu sənaye sahələrinin çuqun tökməyə, borulara, qazanlara, rezervuara, qazma alətlərinə, dəzgahlara, avadanlığa və başqa texniki avadanlığa böyük ehtiyacı vardı. Əvvəllər hər bir zavod və ya fabrik dəzgahları, maşınları təmir etmək üçün öz mexaniki emalatxanalarını inşa edirdilər, lakin sonralar bu işləri görmək üçün iri müəssisələr yaradılır. Belə ilk müəssisə Azərbaycanda 1858-ci ildə «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən tikilən «təmir-mexaniki emalatxana» adlı zavod idi. Bir qayda olaraq tarixi ədəbiyyatda mexaniki-emalatxana adlanan müəssisələr əslində zavod idilər.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Bakı sənaye rayonunda gəmi təmiri verfləri, dokları (ellinqlər) mexaniki müəssisələr ilə birlikdə inşa edilir. Bu doklardan birincisi «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən 1858-ci ildə inşa edilmişdi. Bu doku «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti öz gəmilərinin təmiri üçün inşa etdirmişdi. 1866-cı ildə bu dokun nəzdində gəmilərin təmiri üçün mexaniki zavod tikilmişdi.

XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanın qərbində Gədəbəy-Daşkəsən zonasında mis–mədən sənayesi inkişaf edirdi. 1855-ci ildə Gədəbəydə türk təbəələri olan yunan X.Kıryakov və Q.Mexov əsasən əl əməyinə əsaslanan kiçik bir zavodu işə saldılar. Burada ildə 1200 pud mis istehsal olunurdu. 1856-cı illərdə yerli sənayeçilərdən P.Miskaryans və Y.Karabişev Daşkəsəndə ikinci bir misəridən zavod işə saldılar. Bu zavod da kiçik manufaktura tipli bir müəssisə idi, cəmi 15 fəhləsi olan bu müəssisədə ildə 62-64 pud mis istehsal edilirdi.

1864-cü ildə Simens qardaşları (Verner, Karl, Valter) Gədəbəy zavodunu 77 min manata satın alırlar və onlar 1865-ci ildə köhnə, kiçik zavodun yerində yenisini tikirlər və bu işdə onlar 1 milyon 874 min manat xərc çəkirlər. Simens qardaşlarının Gədəbəy mis zavodu 1870-ci ildə 44,2 min pud mis istehsal etmişdi. Simenslərin zavodu o dövrün ən müasir texnikası əsasında tikilmişdi. Belə ki, 1868-ci ildə zavodda 864 nəfər çalışırdı ki, onlardan 50 nəfəri – mädəndə, 314 nəfəri köməkçi işlərdə, 60 nəfəri isə mühəndis-texnik idilər. Gədəbəy zavodu Rusiyada istehsal olunan misin təxminən 1/7-ni verirdi.

Şimali Azərbaycanda kapitalistcəsinə inkişaf edən xalq təsərrüfatı sahələrindən biri də ipəksarıma sənayesi idi. Moskva sənayeçilərindən Alekseyev və Voronin qardaşları «Yoldaşlıq» təşkil edərək 1860-1861-ci ildə Nuxada ipəksarıma fabriki tikdirdilər. Bu fabrik sahiblərinə 60 min manata başa gəlmişdi. Buxar mühərriki ilə işləyən bu ipəksarıma fabrikində 432 dəzgah, 64 hazırlıq hovuzu və buxar maşını vardı. 1863-1865-ci illərdə fabrikdəki buxar dəzgahlarında 192 usta və 64 şagird, əl dəzgahlarında 910 usta və 105 şagird, ayaq dəzgahlarında 30 usta və baramaların çeşidlənməsində 200-250 qadın çalışırdı. 400-dən artıq dəzgahın işlədilməsi sahibkarlara nisbətən ucuz olan qadın və uşaq əməyindən istifadə etməyə imkan verirdi. Fabrikdə ildə 1,4 min pud ipək-xammal, 1000 puda yaxın struz və digər məhsullar istehsal edilirdi. Fabrikin illik pul dövriyyəsi 1-2 milyon manata çatırdı. Lakin bu fabrik tam gücü ilə yalnız bir neçə il işləmişdir, çünki xarici ipəkçilik firmaları Nuxada sağlam barama

toxumlarını kütləvi surətdə alıb aparırdılar. 1866-cı ildə fabrik yalnız yarım gücünə işləyirdi, 1867-1870-ci illərdə fabrik fəaliyyətini tamamilə dayandırmalı olmuşdu.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda gəmiçilik də inkişaf edirdi. 1853-cü ildə Kür çayında «Knyaz V.Voronstov» adlı ilk paroxod işləməyə başlayır. «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti 1858-ci ildə təsis edilir, cəmiyyətin əsas kapitalı 3 mln gümüş manat idi. 1865-ci ildə Xəzər dənizində «Lebedev» kampaniyasına məxsus birinci paroxod üzümə başlayır. 60-cı illərin sonlarında Xəzərdə yelkənli gəmilərin sayı çoxalmağa başlayır, onlar Həştərxana İrandan və əksinə çoxlu yük daşıyırdılar.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilk növbədə əsas sənaye mərkəzinə çevrilən Bakı şəhərində əhalinin artmasında özünü göstərirdi: əgər 1856-cı ildə burada 8,4 min nəfər yaşayırdısa, 1868-ci ildə bu rəqəm 12,4 min nəfərə çatmışdı.

Bakıda neftçixarma sənayesi ilə yanaşı, başqa müxtəlif sənaye sahələri də yaranmaqda və inkişafda idi.

Neft-kimya sənayesi neft emalı ilə bilavasitə bağlı idi. Bakıda ilk kimya zavodu 1879-cu ildə S.M.Şibayev tərəfindən təsis edildi. Az sonra, 1883-cü ildə “Nobel qardaşları” şirkətinin, 1885-ci ildə Skvortsovun, 1889-cu ildə isə Tumayev və Adamovun kimya zavodları tikildi. Əsrin sonunda “Kianda” səhmdar cəmiyyətinə məxsus daha bir kimya zavodu fəaliyyətə başladı, XIX əsrin sonunda Bakıda başlıca olaraq kükürd turşusu istehsal edən kimya zavodları fəaliyyət göstərirdi.

Məlum olduğu kimi, neft emalı üçün zəruri olan kükürd turşusu almaqdan ötrü xammal-kükürd kolçedanı əsasən xaricdən gətirilirdi. 90-cı illərdə neft sənayesi kapitalistləri vəziyyətdən çıxış yolu tapdılar. 1893-cü ildə “Nobel qardaşları” şirkəti Dağ-mədən departamentinin rəsmi icazəsi ilə “Simens qardaşları və kompaniyası” şirkəti ilə müqavilə bağladı. Müqavilənin şərtlərinə görə, “Simens qardaşları” şirkəti Gədəbəy filiz mədənlərində çıxarılan bütün filizi “Nobel qardaşları” şirkətinə satırdı. Artıq 1893-cü ilin son ayında mis kolçedanı “Nobel qardaşları”nın Qara şəhərdəki kimya zavoduna göndərilirdi. Kolçedanın emalı prosesində alınan mis yenidən Gədəbəy misəridən zavoduna qaytarılırdı. “Nobel qardaşları” şirkəti sonralar Azərbaycanın qərb hissəsində mövcud olan kükürd kolçedanı mədənlərini öz inhisarına almışdı. Bağlanmış müqavilələrdə göstərilirdi ki, Simenslər mis və kükürd kolçedanını yalnız “Nobel qardaşları” şirkətinə satmalıdırlar. Beləliklə, bu müqavilə hələ XIX əsrin son rübündə dağ-mədən sənayesinin mühüm bir sahəsinin neft sənayesinin inhisar birliklərinə tabeliyinin başlanğıcı oldu.

Neft sənayesinin inkişafı, mexaniki istehsala tələbat kəskin surətdə çuqun, buxar qazanları, dəmir boruları, neft saxlamaq üçün çənlər, qazma dəzgahları və s. istehsal etmək üçün neft sənayeçilərindən mexaniki emalatxanaların və ya zavodların tikilməsini tələb edirdi.

“Qafqaz və Merkuri” gəmiçilik səhmdar cəmiyyətinə məxsus təmir-mexaniki emalatxana əsasında 1866-cı ildə ayrıca zavod inşa edildi.

İkinci belə bir emalatxana 1875-ci ildə işə salındı. Sonra bu emalatxana “Nobel qardaşları” şirkətinin yenidənqurma işləri əsasında böyük mexaniki zavoda çevrildi.

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Bakıda metal emalı sənayesi geniş vüsət aldı. 1885-1890-cı illərdə daha 5 belə zavod tikilib başa çatdırıldı. 1887-ci

ildə “Bakı doku” şirkətinin gəmi təmiri zavodu təsis olundu. 1899-cu ildə isə Ə.Dadaşovun gəmi təmiri zavodu tikildi.

Neft sənayesi və onunla bağlı olan bir sıra sənaye sahələrinin coşqun inkişafı daha güclü enerji mənbəyinin olmasını tələb edirdi. Elektrik sənayesi texnikanın ən yeni nailiyyətləri üçün, XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərindəki kapitalizm üçün ən tipik bir sənaye idi. Artıq 90-cı illərdə neft mədənlərində, zavodlarda, limanda və bəzi yaşayış binalarında elektrik işığı yanırdı. “Nobel qardaşları” şirkətinin 1897-ci ildə tikdirdiyi elektrik stansiyasının gücündən müəssisələr də istifadə edirdi. “Simens-Qalske” səhmdar cəmiyyəti və neft sənayeçiləri birlikdə 1899-cu ildə “Elektriçeskaya sila” səhmdar cəmiyyətini təsis etdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda olan elektrik stansiyalarının gücündən başlıca olaraq iri neft sənayesi kompaniyaları istifadə edirdilər.

Dağ-mədən sənayesi. Dağ-mədən sənaye sahələri təkcə Bakıda deyil, Azərbaycanın qəzalarında da yaranıb inkişaf etməkdə idi. Bunların içərisində misəritmə sahəsi xüsusi yer tuturdu. Azərbaycanın qərb hissəsində yerləşən dağ-mədən sənayesi, xüsusilə misəritmə istehsalı təkcə Qafqazda yox, Rusiyada da mühüm mövqeyə malik idi. “Simens qardaşları” pay şirkətinin zavodu dövrün texniki tələbinə cavab verən mükəmməl avadanlıqla təchiz edilmişdi. Zavodun ətrafında çilingər, xarrat və s. emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, zavodda odadavamlı kərpic istehsalı üçün xüsusi sex vardı. Bu sexdə Zaqafqaziyada ilk dəfə bu növ kərpicin istehsalına başlanıldı. 90-cı illərdən başlayaraq sexin istehsal gücü artırılmış kərpic buraxılışı 200 min ədədə çatdırılmışdı.

“Simens qardaşları” şirkəti 1883-cü ildə Gədəbəy zavodundan 12 km aralı Qalakənd çayı üzərində ikinci bir zavodun inşasını başa çatdırdı. Zavodda filiz yandırmaq və mis əritmək üçün müxtəlif sobalar qoyulmuşdu. Yanacaq kimi neft tullantılarından istifadə olunurdu.

Qalakənd zavodunda istehsalı artırmaq və elektroliz yolu ilə mis almaq üçün çayın üzərində ümumi gücü 100 at gücündən çox olan 2 turbin düzəldildi.

1900-cü ildə Rusiyada istehsal edilən bütün misin 34,6 faizini və Zaqafqaziyada alınan misin isə 68,5 faizini Azərbaycan verirdi.

Gədəbəy zavodunda məişətdə işlədiləcək qab-qacaq istehsal edən xüsusi sex vardı.

Tikinti materialı sənayesi. Əsrin son rübündə ölkənin ümumi iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar tikinti materialları sənayesi sahələri də yaranırdı. Onların içərisində iri daş karxanaları və kərpic istehsalı xüsusi yer tuturdu. 80-90-cı illərdə Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında 200-dən çox kərpic istehsal edən müəssisə vardı. Əlbəttə, bunların çoxu xırda müəssisələrdən ibarət idi. İstehsalat əməliyyatlarında buxar gücündən istifadə edilən “Atlas” şirkətinin müəssisələrində ildə 2 milyondan çox, Keşlədə “O.K.Levin L.F.Kiander i K°” şirkətinə məxsus zavodda isə orta hesabla 2 milyon ədədə qədər kərpic istehsal edilirdi. Bunlardan başqa, Bakıda “Nargin”, “Vostok” firmaları, habelə R.K.Rəcəbov, Sabunçuda Əmiraslanov, Rzayev və Balaxanıda Q.T.İbrahimova məxsus iri zavodlar işləyirdi.

Abşeron ərazisində onlarla karxanada tikinti üçün daş kəsilirdi. 80-90-cı illərdə kəsilən daşların orta illik sayı 680 mindən çox olurdu. Azərbaycanda əhəng istehsalı geniş yayılmışdı. Yelizavetpol quberniyasında zəngin

mədənlərdən hərtərəfli istifadə məqsədilə 1899-cu ildə “Tovuz” tikinti materialları və sement istehsalı səhmdar cəmiyyəti təsis olundu.

Göründüyü kimi, tikinti materialları sənayesində də iri müəssisələrlə yanaşı, kapitalizmin yüksək mərhələsinə xas olan şirkətlər və səhmdar cəmiyyətlərinin sayı getdikcə artırdı.

1890-cı ildə dağ mühəndisi Y.İ.Yeger Naftalanda hasil edilən neftin emalı üçün dəyəri 200 min manata qədər olan bir zavod tikdirdi. 1893-cü ildə ona məxsus neft quyuları 8 min pud neft vermişdi. Zavodda neft emalı ilə yanaşı, xüsusi sexdə dərmanlar da hazırlanırdı. “Kojelan” adlı sürtkü dərmanı Avropa ölkələrində pudu 20-25 manata satılırdı.

Yüngül sənaye. Yüngül sənaye başlıca olaraq, ölkənin şimal-qərb, qərb-cənub-qərb, eləcə də Kürboyu rayonlarında daha çox yayılmışdı. Bu sahədə ipək emalı sənayesi mühüm yer tuturdu. İpək emalı Nuxa-Zaqatala, Qarabağ-Naxçıvan zonalarının ictimai-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Kapitalist istehsalı ipək sənayesində daha erkən inkişafa başlamışdı

70-ci illərin ikinci yarısından ipək sənayesində bərpa və inkişaf dövrü başlandı. Əvvəllərdə olduğu kimi, ipək sənayesinin mərkəzi olan Nuxa şəhəri yenə də istehsalda həlledici rol oynayırdı. 80-ci illərdə Nuxa qəzasında müəssisələrin sayı sürətlə artırdı. Qəzada 500-dən çox iri və kiçik müəssisə işləyirdi. 80-ci illərdə fabrik tipli müəssisələrin sayı xeyli artdı. Ticarət evləri və iri fabriklər əsasən azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi.

İpək emalı Quba, Şəki, Göyçay və digər qəzalarda da mövcud idi. Lakin buradakı ipək istehsalı müəssisələri demək olar ki, xırda əmtəə istehsalı mərhələsindən yuxarı qalxa bilməmişdi.

Azərbaycanda balıq ovu, bir qayda olaraq, iltizama verilirdi. Buna baxmayaraq, 70-ci illərdən başlayaraq, balıq sənayesinə kapital qoyuluşu xeyli artdı.

1880-ci ildə balıq sənayesində iltizam ləğv edildi. Balıq vətəgələri açıq müzaidə yolu ilə icarəyə verilirdi. Bu tədbir balıq ovunun artmasına səbəb oldu.

90-cı illərin əvvəllərində Samurdan cənuba sənaye əhəmiyyətli ilk siyənək balığı vətəgəsi meydana gəldi. Əsrin sonunda bu kimi vətəgələrin sayı 7-8-ə çatmışdı. 1900-cü ildə Bakı-Port-Petrovski dəmir yolunun çəkilməsi Xəzərin Azərbaycan sahillərində dəniz balıq vətəgələrinin sayının görünməmiş dərəcədə artmasına səbəb oldu.

Cənubi Qafqazın **şərab** istehsalında Azərbaycan böyük rol oynayırdı. 70-ci illərdən həm Bakı, həm də Yelizavetpol quberniyasında artıq bir sıra qəzaların iqtisadi həyatında şərab, araq, konyak və s. istehsalı mühüm rola malik idi. Bakı quberniyasının Şamaxı, Göyçay qəzalarında iri üzümçülük təsərrüfatları vardı. 80-ci illərdən digər qəzalarda da üzümçülük sahələri xeyli artmışdı. Şərab istehsalının çoxu məhz Şamaxı, Göyçay qəzalarının payına düşürdü. Yelizavetpol quberniyasında Yelizavetpol, Şuşa, qismən Qazax qəzaları şərab istehsalında birinci yerdə gedirdi.

1870-ci ildə Yelizavetpol qəzasında şərab istehsalı ilə məşğul olan nisbətən iri kapitalist müəssisələri meydana gəlir. Bunlardan “X.Forer və oğulları”, 80-ci illərdə birinci firma – “Hummel qardaşları” firmaları təşkil edildi. 1892-ci ildə birinci firma “Forer qardaşları” adlandırıldı. Firmaların istehsal etdikləri əla keyfiyyətli şərab Rusiyanın bir sıra şəhərlərinə və xarici ölkələrə ixrac edilirdi.

1873-cü ildə şəraba aksiz vergisi qoyulması istehsalın həcminə təsir göstərmişdi.

Yeyinti sənayesində, **dəyirmanlar** öz əhəmiyyətinə görə birinci yerdə gedirdi. XIX əsrin son rübündə un üyüdülməsi daha geniş şəkil almışdı. Ölkənin bir sıra yerlərində dəyirmanlarda maşınlardan istifadə edilirdi. Əhalinin una olan tələbini ibtidai su dəyirmanlar ödəyə bilmirdi. Unüyütmə istehsalında fabrik-zavod tipli müəssisələrin sayı artmışdı. Buxarla işləyən dəyirmanların böyük əksəriyyəti Bakıda yerləşirdi. Əhalisi sürətlə artan Bakı şəhəri böyük istehsal gücünə malik olan belə müəssisələrin olmasını tələb edirdi. 70-ci illərdən şəhərdə tikilmiş dəyirmanlar nisbətən kiçik idilər. 80-90-cı illərdə isə iri dəyirmanlar xeyli çoxalmışdı. 1883-cü ildə Bakıda 12, 1889-cu ildə isə 14 buxarla işləyən dəyirman vardı.

Azərbaycanda *tütün* fabrikləri əsasən 80-ci illərdən yaranmağa başlanmışdı. Ən iri tütün fabrikləri Bakıda idi. 1881-ci ildə 88 min manatlıq məhsul verən 4 fabrik olmuşdusa, 1898-ci ildə onların sayı 2-yə enmiş, lakin məhsul istehsalı 15 dəfədən çox artaraq 12 mln manata çatmışdı.

1876-cı ildə Nuxada təsis edilmiş ilk tütün fabriki Məşədi Həsən Dadaşova məxsus olmuşdur. 1885-ci ildə fabriklərin sayı 2, 1898-ci ildə isə 3 olmuşdur. Nuxada qalan 2 fabrik Novruzov və Zülfüqarov tərəfindən tikilmişdi. İstehsalın ümumi məbləği bu müddətdə 3.700 manatdan 96 min manata çatmışdı.

XIX əsrin son rübündə Şamaxıda 3, Yelizavetpolda isə 1 tənbəki fabriki işləyirdi. Şamaxıdakı fabriklər ildə orta hesabla 12 min manatlıqdan çox məhsul istehsal edirdi. Yelizavetpoldakı fabrikin istehsal məbləği 1889-cu ildə 14,8 min manat olmuşdu.

Azərbaycanda geniş yayılmış yeyinti sənayesi sahələrindən biri olan daş və şor duz istehsalı hələ qədimdən mövcud idi.

Bakı quberniyasında əvvəldə olduğu kimi, şor duz alınan ən böyük göllər Masazır, Zığ, Qala, Kürdəxanı gölləri idi. Cavad qəzasında da belə göllər vardı. Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndi yaxınlığında yalnız bir göl yerləşirdi. Duz gölləri gah xəzinənin, gah da ayrı-ayrı şəxslərin - icarədarların ixtiyarında olurdu. Belə bir vəziyyət 1875-ci ilədək davam etdi. 1875-ci ildə hazırlanan və 1876-cı ildən tətbiq edilməyə başlanan "Əsasnamə"yə görə, iri duz gölləri iltizam yolu ilə icarəyə verildi. İcarə duz istehsalının artmasına nisbətən müsbət təsir göstərdi.

Duz istehsalının inkişafına buxov olan aksiz vergisinin 1881-ci ildə ləğv edilməsi nəticəsində 80-90-cı illərdə duz hasilatında qismən təbəddülat oldu. Duz istehsalında müşahidə edilən tərəddüdə baxmayaraq, 70-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycanda duz hasilatı və emalı kapitalist əsasları üzərində qurulmuşdu.

Yeyinti sənayesi sahələrindən biri də **biyan** kökü emalı idi. Azərbaycanda biyan kökünün emalı XIX əsrin ortalarına aiddir. 60-cı illərin əvvəllərində şamaxılı Qədirov və Hacı Əbdürrəhman qardaşları Əlvənd kəndində xırda bir müəssisə tikdirdilər. Lakin sonra texnologiyanın yaxşı bilinməməsi üzündən biyan kökünün emalı dayandırıldı. 70-ci illərdə Yelizavetpolda ilk biyan kökü emalı zavodu təsis edildi. 1886-cı ildə Ləkədə Qizi qardaşları və Xrussakinin iri bir zavodu inşa edildi.

1899-cu ildə ingilis təbəəsi A.Urkqardtın Ucarda, 1890-cı ildə onun həmvətəni İ.Blissin Yelizavetpolda, 1893-cü ildə yenə onun Kürdəmirdə daha bir zavodu tikilib başa çatdırıldı. Alınan məhsul başlıca olaraq xaricə - İngiltərə və Amerikaya göndərilirdi.

Beləliklə, çarizmin milli - müstəmləkə və müstəmləkəçi iqtisadi siyasətindən doğan maneələrə baxmayaraq, ölkənin sənaye həyatında kapitalist münasibətlərinin inkişafı bir sıra sahələrdə artıq özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu.

Nəqliyyat və rabitə. 1872-ci ilin sonlarına yaxın Cənubi Qafqazda Tiflis və Potini birləşdirən dəmir yolu çəkildi. Böyük gəlir götürəcəyinə ümid bəsləyən Poti-Tiflis dəmir yolu cəmiyyətinin rəhbərliyi ona Tiflislə Bakı arasında dəmir yolu xətti çəkmək və istismar etmək hüququ verilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Cəmiyyətin bu təklifi hökumət dairələrində müsbət qarşılandı.

Hələ Tiflis-Bakı yolunun tikintisi haqqında məsələnin həllinə qədər Cənubi Qafqaz dəmir yolunun neft sahəsi adlandırılan, Bakının və Balaxanı-Sabunçu neft mədənlərini birləşdirən dəmir yolunun çəkilməsi haqqında məsələ qaldırılmışdı. İyirmi beş verst uzunluğunda olan bu dəmir yolunda (Bakı sənişin və neft limanla Sabunçu, Balaxanı, Suraxanı) 1880-ci ilin yanvarında qatarlar hərəkətə başladı.

Hələ neft sahəsinin tikintisi başa çatmamış Tiflis və Bakı arasında dəmir yolu çəkilməsi məsələsi həll edildi. Burada işlər 1880-ci ildə başladı, 1883-cü ilin mayında isə dəmir yolu artıq fəaliyyət göstərirdi.

Xüsusi dəmir yollarından götürülən gəliri artırmağa cəhd göstərən çar hökuməti 80-ci illərdə onlardan bəzilərini satın aldı. 1889-cu ildə Cənubi Qafqaz dəmir yolu dövlətin sərəncamına keçdi.

Dəmir yolu ilə yüklərdən başqa həm də xeyli sənişin daşınırdı ki, bu da əhalinin, xüsusilə fəhlələrin və onların ailə üzvlərinin miqrasiyasına şərait yaradır,

90-cı illərdə ölkədə dəmir yolu tikintisinin yeni yüksəlişi şəraitində Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca dəmir yolu tikintisi haqqında təklif həyata keçirilməyə başladı. Burada tikinti işləri Vladıqafqaz dəmir yolu tərəfindən 1897-ci ilin fevralında başlandı, 1900-cü ilin noyabrında isə Bakı ilə Port-Petrovsk arasında hərəkət başlandı. Biləcəridə stansiya və Vladıqafqaz dəmir yolunun deposu tikildi. Beləliklə, Cənubi Qafqaz dəmir yolunun çəkilməsi və Cənubi Qafqaz dəmir yollarının Bakı (Biləcəri) vasitəsi ilə Rusiyanın dəmir yolu ilə birləşdirilməsi Şimali Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın ölkənin digər hissələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə yardım etdi. Qafqazın ən böyük dəmir yolu qovşağı kimi Bakının rolunu artırdı.

Xəzər ticarət donanmasının inkişafı üçün ən mühüm amil neft sənayesinin inkişafı oldu. 70-ci illərin sonlarına qədər neft və neft məhsulları ağac çəlləklərdə daşınırdı ki, bu da böyük xərc tələb edirdi. 1873-cü ildə gəmi sahibləri Artyomovlar yelkənli gəmiləri yenidən quraraq neft məhsullarını çənlərə doldurmaq qaydası ilə daşımağa başladılar. Bu yenilik Nobel qardaşları tərəfindən istifadə edildi. 1878-ci ildə də Xəzərdə onun ilk neftdaşıyan "Zoroastr" gəmisi, onun ardınca isə bir neçə digər neftdaşıyan gəmi peyda oldu. Neft yüklərinin daşınmasında maye daşımaq üçün çənləri olan gəmilərdən "Qafqaz və Merkuri", "Drujina2 və digər gəmi kompaniyaları da istifadə etməyə başladılar. Artıq XIX əsrin 90-cı illərində Bakı limanı həm buraya gələn gəmilərin sayına və həm də gətirilən yüklərin həcminə görə Rusiya limanları arasında ikinci yeri tuturdu.

Göstərilən dövrdə **rabitə** də xeyli inkişaf etdi. Poçt rabitəsi əsasən çay, dəniz və quru yolları ilə həyata keçirilirdi. Bu rabitə Rusiya və onun vasitəsi ilə xarici ölkələrlə sıx ticarət-iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün mühüm rol oynayırdı.

XIX yüzilliyin 70-ci illərinə qədər Şimali Azərbaycanın poçt müəssisələri şəbəkəsi çox ləng inkişaf edirdi. Burada ucqarların inkişafını şüurlu surətdə ləngidən, rabitənin təşkilini ilk növbədə hərbi və siyasi məqsədlərə tabe edən rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasəti özünü aydın göstərirdi. Rabitə üçün vəsaitin Daxili İşlər Nazirliyinin nəzarət və sərəncamında olması heç də təsadüfi deyildi.

Poçt Bakıda daha çox inkişaf edirdi. Buradan mallar həm Rusiyanın daxilinə, həm də xaricə Fransaya, İngiltərəyə, Hollandiyaya, İrana və b. yerlərə göndərilirdi. Poçt stansiyalarının ümumi sayından (60-dan çox) 33-nün Bakı, 27-nin Yelizavetpol quberniyalarında, Lənkəranda, Salyanda yerləşməsi də məhz bu şəraitlə izah olunurdu və həmin yerlərin sənaye və təsərrüfat inkişafı ilə bağlı idi.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında baş verən iqtisadi inkişaf Şimali Azərbaycanda rabitənin ikinci növünün teleqrafın da meydana gəlməsinə və yayılmasına yardım göstərdi. 1864-cü il yanvarın 21-də Naxçıvanı İran sərhədindəki Culfa ilə birləşdirən və Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Culfa teleqraf xəttinin bir hissəsi olan ilk teleqraf xətti istifadəyə verildi. 1868-ci ilin yanvarında Tiflis-Bakı teleqraf xəttinin istifadəyə verilməsi ilə Qafqazın iki ən mühüm məntəqəsinin - ən böyük inzibati mərkəz olan Tiflislə "payına dünyanın qara qızıl mərkəzlərindən biri olmaq qisməti düşən" Bakının birləşdirilməsi başa çatdı.

1868-ci ildə Şimali Azərbaycanın ticarət və ipəkçilik mərkəzi Şəkidə teleqraf stansiyası açıldı, xüsusi teleqraf xətti Gəncəni Gədəbəy misəritmə zavodları ilə birləşdirdi, ticarətlə məşğul olanların ehtiyacını ödəmək üçün Şuşada teleqraf stansiyası işə salındı. Sonralar ordu hissələrinin yerləşdiyi ərazilərdə - Vəngdə, Qusarda (1880-1882-ci illər), Şimali Azərbaycanın iri balıq sənayesi mərkəzləri olan Salyanda, Pirallahı vətəgəsində (1883-cü il), Yevlaxda, Lənkəranda, Ağdaşda teleqraf stansiyaları açıldı ki, bu da böyük ticarətlə məşğul olan, başlıca olaraq ipək, pambıq və yun alveri edən yerli tacirlərin tələbatı ilə bağlı idi.

Zakaspi vilayətləri ilə teleqraf əlaqələri üçün başqa yol olmadığından bu əlaqələr İran vasitəsilə onun teleqraf stansiyalarında həyata keçirilirdi və yalnız 1879-cu ildə Xəzər dənizinin dibi ilə teleqraf xəttinin çəkilişi Bakı və Krasnovodsk arasında birbaşa əlaqə yaratmağa imkan verdi. 1886-cı ilin sentyabrında Qara şəhərdə teleqraf stansiyası, Yelenendorfda poçt-teleqraf şöbəsi istifadəyə verildi. Qazax poçt şöbəsinin nəzdində isə 1887-ci ilin mayında teleqraf əlaqəsi açıldı. Yerlərdə ticarətin inkişafı Ağstafada (1892), Gorusda (1893), Yevlaxda (1894), Ağdamda (1895), Tərtərdə (1895), Dəvəçidə (1896), Cəbrayıl və Ağdaşda, Kürdəmirdə (1900) və s. yerlərdə teleqraf stansiyalarının açılmasına səbəb oldu.

Şimali Azərbaycanda rabitənin üçüncü növünün - telefonun inkişafı daha sürətlə gedirdi. Belə ki, yeni rabitə növü 1876-cı il fevralın 14-də Vaşinqtonda rəsmi şəkildə təsdiq edildi, 1880-ci ilin sonunda isə artıq "Qafqaz və Merkuri" gəmiçilik cəmiyyəti Bakıda ilk telefon xətti çəkdi.

Telefon xətləri sistemə mərkəzləşmiş xarakter vermək üçün isə poçt və teleqraf baş idarəsi 1886-cı il sentyabrın 29-da "Qustav List"lə 20 il müddətinə Bakıda, Qara şəhərdə və Bakının Sabunçu meydanında xüsusi telefon əlaqəsini nizamlamaq haqqında müqavilə bağladı. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda Rusiyada artıq 11 telefon stansiyası var idi ki, bunlardan da ikisi - Bakı və Sankt-Peterburq stansiyalarının hər biri iki mərkəzləşmiş stansiyaya malik idi. Bakı telefon şəbəkəsinin əsas stansiyası şəhərin özündə, köməkçi stansiya isə şəhərin 12 verstliyində - Balaxanıda yerləşirdi.

Telefon rabitəsinin əsas inkişafı Bakı və onun ətrafında baş versə də, o, Şimali Azərbaycanın qəzalarında da, əsasən dəmiryolu xətti boyunca da müəyyən qədər inkişaf edirdi. Belə ki, 1887-ci ildə Gəncədə vağzalla şəhər arasında telefon rabitəsi yaradıldı. 1890-cı ildə Qarasu suvarma stansiyasından dəmir yolu stansiyasına qədər telefon xətti quraşdırıldı. 1891-ci ildə Hacıqabulda da eynilə belə telefon xətti çəkildi.

NƏTİCƏ

Burjua münasibətlərinin inkişafı fonunda Rusiya imperiyasının digər Avropa dövlətlərində geriliyi hakim dairələri islahatlar keçirməyə sövq etdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində imperiya ərazisində keçirilən islahatlar Azərbaycandan da yan ötmədi. Hakim dairələrin ölkəmizdə həyata keçirdikləri kəndli islahatı yarımçıq həyata keçirildi: islahat yalnız sahibkar kəndlilərinə aid edildi, kəndlilərə pay torpaqlarını əldə etmək üçün vəsait verilmədi. Buna görə də islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində əsaslı dəyişikliklər yarada bilmədi. Lakin islahatların nəticəsi olaraq feodal-asılı münasibətlərə ağır zərbə vuruldu.

Ölkəmizdə həyata keçirilən məhkəmə və şəhər islahatları da məhdud şəkildə həyata keçirildi. İslahatlar içərisində xarakterinə görə ən mükəmməli hesab edilən məhkəmə islahatı məhdud cəhəti hakimlərin təyin olunmasından, bu vəzifəyə azərbaycanlıların buraxılmamasından, andlı iclasçılar institutunun tətbiq edilməməsindən ibarət idi. Şəhər islahatı yalnız Bakı şəhərinə, sonralar isə Gəncəyə aid edildi. Şəhər Dumasına seçkilərdə əmlak senzi və müsəlman qıaslıların dəqiq limiti müəyyən edilmişdi.

XIX əsrin son onilliklərində kənd təsərrüfatının demək olar ki, bütün sahələrində – bəzilərinə çox, bəzilərinə isə az dərəcədə, muzzdlu əmək tətbiq olunurdu. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələri ticarət və sələm kapitalı ilə bağlı idi. Deməli, Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əksər hallarda, ilkin formalarda olsa da, kapitalist istehsal üsulu formalaşmışdı.

XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycanda kapitalizmin əsil inkişaf dövrü başlandı. Bu özünü xüsusilə neft sənayesində göstərdi. Neft sənayesinin sürətli inkişafı Bakını neft istehsal mərkəzinə çevirməklə, ölkədə digər sənaye sahələrinin, metallurgiyanın, yüngül-yeyinti sənayesinin, nəqliyyatın, rəbətənin, bank sisteminin inkişafına rəvac verdi. Bütün bunların nəticəsi olaraq sosial-iqtisadi əlaqələrin güclənməsi, yeni burjua, ziyalı və fəhlə təbəqələrinin meydana gəlməsi Azərbaycan millətinin formalaşmasına səbəb oldu.